

Жарко Б. Вељковић

Још једном о натпису попа Тѣходрага из Лиштана код Ливна*

Апстракт: Током археолошких ископавања 2003. г. у Лиштанима код Ливна у Херцег-Босни у Федерацији БиХ пронађен је гроб мушкарца-мужа и његове жене с ћириличким натписом† Се лежить п(о)пѣ Тѣходрагѣ. А ње имѣлѣ ѳ сынѡвѣ, тере срѣдѣ ѡдипѣмѣ годѣ стрѣ ѡе, који се по облицима словѡ у њему може датовати оквирно у XIV в. Хрватски научници, предвођени шефицом ископавања, на којим је овај натпис и нађен, уверени су да у овом гробном ћириличком натпису постоји низ наводних елемената азбуке преузетих из (претпостављено католичке и аутоматски хрватске) латинице и (претпостављено апсолутно само хрватске) глагољице те су обликовали закључак тако да је онај ко у томе гробу под тим натписом лежи, по наводним елементима азбуке из латинице судећи – католик и аутоматски Хрват, а по наводним елементима азбуке из глагољице – апсолутно и само Хрват, и, очекивано, католички поп-глагољаш.

Притом, да је овај натпис исписан некаквом ‘хрватском ћирилицом’ којом су се, наводно, католички попови глагољаша-Хрвати у Ливну (и шире у БиХ), а и у Далмацији, служили у свакодневном животу, док су се на миси и молитви служили глагољицом, на шта додају и то да Тѣходрагѣ, као ‘католички поп-глагољаш’, није канонски смео имати жену и децу, али их је ипак имао. Напослетку и то да је овај натпис написан на, очекивано, хрватској редакцији старословенског/„хрватскословенском” (књижевном) језику.

На овај галиматијас, очито само у функцији етноинжењеринга и језичкога инжењеринга, одговорено је научним противаргументима те дат закључак да је дотични поп Тиходраг био Србин, православац и православни свештеник (скоро Сигурно под Милешевском архиепископијом), који је говорио икавски старосрпски, а његов гробни натпис јесте један од старијих српских ћириличких натписа на старосрпском (говорном) језику.

Кључне речи: Лиштани, Ливно, XIV век, ћирилички натпис, поп Тиходраг, православни свештеник, Босна и Херцеговина, Срби, икавски старосрпски.

* УДК: 930.2:003.349.071(497.6У)"Д1К3". *Теолошки погледи* LI, 2/2018. Стр. 275-316.
[https://www.academia.edu/37588290/Veljкови%20C4%87_%20C5%BD.%20B.%20Jo%20C5%A1_jednom_o_natpi-su_popa_T%20C4%9Bhodraga_iz_Li%20C5%A1tana_kod_Livna_2018_TP_UDK_M53_.pdf](https://www.academia.edu/37588290/Veljкови%20C4%87_%20C5%BD.%20B.%20Jo%20C5%A1_jednom_o_natpi_su_popa_T%20C4%9Bhodraga_iz_Li%20C5%A1tana_kod_Livna_2018_TP_UDK_M53_.pdf)

Током археолошких ископавања у организацији Фрањевачког музеја и галерије „Горица“ у Ливну 2003. г., на локалитету „Подворнице“ (пре званом и „Црква Свете Руже“) у Лиштанима код Ливна, на касносредњовековној некрополи са стећцима пронађен је и гроб 21 формиран гробним плочама од тврдога кречњака. У њему су лежале две особе, мушкарац стар 35–40 г. и на њега положена, накнадно сахрањена жена, стара око 60 г. – муж и жена, а лево од покојника, на унутрашњој страни бочне гробне плоче, уклесан је гробни ћирилички¹ натпис у ком се помиње и смрт, односно убиство њихових синова, а сâм покојник именује се као *поп Тѣходраг*. У гробу је нађена и овална карикица од сребра, равно одсечених крајева, што по распону (археолошког) јављања овога налаза гроб 21 широко датује у период 8–15. в., али се у истом археолошком слоју појављују и тројагодасте минђуше, које се (археолошки) јављају и до 15. в. (Marić i dr. 2007: 9–12, 28).

Сл. 1. Гробни натпис попа Тѣходрага из Лиштанâ код Ливна, in situ
(фото: М. Марић [Marić i dr. 2007: 11])

С друге стране, ћириличка слова у овоме гробном натпису по свом облику спадају у тип средњовековне епиграфске² ћирилице на територији БиХ који је (са епитетом *лайидарна* и под исфабрикованим називом ‘босанчица’)³ хрватски научник Цирил-Ђиро Трухелка везао за XIV в.

Босанска писмена		
XIV. vijek	Početak XV. vijeka	Konac XV. vijeka
4	4. 4	4. 4
Б	Б. Б	Б. Б
В	В. В	В. В
Г	Г. Г	Г. Г
А	А. А	А. А
варијанте	†	☆
Э. Е	Е. Е	Е. Е
Ж	Ж. Ж	Ж. Ж
варијанте	†	Ж. Ж

3	3. 3	3. 3
Н	Н. Н	Н. Н
К	К. К	К. К
Л	Л. Л	Л. Л
М	М. М	М. М
Н	Н. Н	Н. Н
О	О. О	О. О
В	В. В	В. В
варијанте	В. В	В. В
П	П. П	П. П
Р	Р. Р	Р. Р
варијанте	Р. Р	Р. Р

С	С. С	С. С
Т	Т. Т	Т. Т
варијанте	Т. Т	Т. Т
Ш	Ш. Ш	Ш. Ш
Ч	Ч. Ч	Ч. Ч
У	У. У	У. У
В	В. В	В. В
Ш	Ш. Ш	Ш. Ш
Ю	Ю. Ю	Ю. Ю
В	В. В	В. В
В	В. В	В. В
В	В. В	В. В

Сл. 2. Средњовековна епиграфска ћирилица на територији БиХ у XIV в., према Трухелки (Truhelka 1899: 68).

Тако би се, према свему изнетом, очекивало да се овај гробни натпис попа Тѣходрага датује оквирно у XIV в.

Међутим, хрватски научници Маринка Шимић и Анте Шкегро, предвођени Маријом Марић, шефицом ископавања на којим је гробни натпис и нађен, дали су, с циљем да овај натпис представе научној и широј јавности, чланак сачињен од низа – како научнику, тако и лаику – зачуђујућих ствари, скоро једино језичке и палеографске, мањим делом и (спекулативно)историјске природе, и ја ћу на њих у овом научном и идејном осврту на чланак таксативно одговорити.

Поменути хрватски научници кажу да је овај натпис много млађи, још из XII в., плус у њему проналазе низ наводних елемената азбуке преузетих из латинице и глагољице, попут ‘латиничког’,⁴ а заправо (још од Климента и Наума) пореклом грчкога и, „јоте” – I (Tentor 1932: 148), затим читања *ѣ сыновъ* „букв. 4 синова” (по (рекцијском) моделу *5 и више + ѣн. мн.*) као „пет синова”, с бројном вредношћу слова *g* „5” као у глагољици,⁵ напосто не успевши да прочитају добро *ѣ сыновъ* „девет синова”,⁶ затим писања само *ѣ* („дебелогa јер”) у свим позицијама, као у глагољици, а заправо ретке, али присутне правописне појаве XIV и XV в., која се види и на натпису такође попа, Вучкосава из Паника код Билеће, из 1474,⁷ док, облик овог слова јесте „уставно” (штампано) косо/укошено *ѣ*, које се као такво пише до почетка XV в. (Томовић 1974: 24; Vego III 1964: 16, 17 (□ϣ[ϢϢ°]CA□A)), а најпосле и „обрнутога *е*” – Э, које јесте глагољског⁸ порекла, али нипошто није из глагољице преузето као (стандардно) слово азбуке, него је ту реч о повременим случајевима да (обично слична) глагољска и ћириличка слова заврше усред писаног текста/натписа записана на оном другом писму, нпр. усред ћирилице глагољско „обрнуто *е*”, *и* (на Хумачком натпису/Хумачкој плочи) и *ђ* (у ћириличком запису у (глагољском) Синајском требнику/евхологиону), односно, усред глагољице ћири-

лично ϕ и ψ (у писаним споменицима) (Vego I 1962: 30, 31; Ђорђевић 1990: 37, 71). Заправо, аутори чланка понављају давно изнесене научно промашене опсервације Трухелкине (Truhelka 1889: 68, 70), а колико је сâм Трухелка био вичан тумачењу палеографскога и епиграфског развитака ћириличких слова види се из тога кад за два средњовековна облика слова κ у БиХ $\mid \varsigma$ и ς каже: „Ne bih umio da protumačim kako su ti znakovi postali. Jedan od znakova za κ biće iskvaren grčki oblik, dočim je drugi, po svoj prilici, složen od dva latinska [slova κ ,] CC” (Truhelka 1889: 70), а оба су заправо настала развитком из ћириличног κ , на следећи начин: $\kappa > \mid \varsigma > \mid \varsigma > \mid \varsigma$, $\varsigma \varsigma > \varsigma$ (Ђорђевић 1990: 123); он не зна да протумачи ни постанак „квадратног ψ ” – $\square$ (Truhelka 1889: 70), које је, иначе, постало развитком: $\psi > \psi > \square > \square$ (Ђорђевић 1990: 119, 120). И не само ово, него аутори чланка иду и корак даље од Трухелкиног исфабрикованог појма и назива ‘босанчица’ те кажу – на основу уверења о постојању наводних елемената азбуке преузетих из (претпостављено католичке и аутоматски хрватске)⁹ латинице и (претпо-

стављено апсолутно само хрватске)¹⁰ глагољице – да је овај гробни натпис исписан некаквом ‘хрватском ћирилицом’ којом су се, наводно, католички попови глагољаша-Хрвати у Ливну (и шире у БиХ), а и у Далмацији, служили у свакодневном животу, док су се на миси и молитви служили глагољицом, наводећи притом, као додатни доказ, да постоји сачуван и један гробни натпис из Ливна на глагољци (в. нап. 10) (дакле, на гробу би служили мису, и молили се (?)). А ово све обликује закључак тако да је онај ко у том гробу под тим натписом лежи – католик и аутоматски Хrvat, односно – апсолутно и само Хrvat, и, очекивано, католички поп-глагољаш. Притом, та њихова некаква ‘хрватска ћирилица’ у БиХ и Далмацији била је звана *српским/илирским љисмом* (итал. *carattere Illirico*, у преводу на срп. *сло□а српска* 1611), и чак је и сâм папа Грегорио (Гргур) XIII зове *српским љисмом* (итал. *carattere Serviano* 1582). А и у оближњем Дубровнику, где је апсолутно исто изгледала,¹¹ била је исто тако звана *српским љисмом* (лат. *littera Serviana* 1511, *litterae Servianae* 1582, *alphabetum Servianum* 1591, лат. *character Servianus* 1606, 1611, 1612, 1613), односно *срп-*

ским или илирским ѿисмом (лат. *character Servianus sive Illyricus* 1618) (Дивковић 1611 II: 2, 3; Trstenjak 2014: 347, 349; Ивић 1991: 207–223; Колендић 1964: 72) и та је иста ћирилица – да ли, онда, као то ‘staro hrvatsko pismo, od XI do XVIII stoljeća’? – апсолутно била забрањена у целој НДХ, у том (по речима Степинца 1941. г.) остварењу за хрватски народ „davno sanjanog i željkovanog ideala”, и то тек 15 дана након њезине успоставе, одредбом поглавника Павелића бр. XXV–33–Z/1941, па спроведена у дело „проведбеном” наредбом МУП НДХ министра УП Артуковића бр. 34–Z/1941, уз речи: „Zabranjena je svaka upotreba ćirilice na cijelom području NDH... naređujem da se na cijelom području NDH odmah obustavi svaka upotreba ćirilice u javnom i privatnom životu...”, што је све и објављено у „Народним новинама” од 25. 4. 1941. (Damjanović 2014: 23; Stepinac 1941: 3; Dedijer 1987: 150, 151). Уза све ово, досад изнето, у XIV в. сви босански краљеви и краљице, почев од Твртка I па надаље (све до самога краја средњовековне Босне) титулишу себе у интитулацијама својих повеља као *краљеве/краљице Срба Босне, Поморја, „Западних крајева”/Завршја* (а Ливно с околином је било у Завршју!), *Захумља, „Доњих крајева”, Усоре, Соли и Подриња* (са дужим или краћим списком, свеједно): Стефан¹² Твртко I 1378. (двапут), 1380. и 1382. (двапут), Штипан/Стефан/Стефан Дабиша 1392. и 1395. (двапут), краљица Јелина/Јелена 1397, Стипан/Степан/Стефан Остоја 1398, 1399. (трипут) и 1400, а тек ће у XV в. на овај списак додати и (отпре освојену) Далмацију па ће (уз горње да су *краљеви Срба*), уз свако помињање (у интитулацијама) да су *краљеви Далмације*, додавати напомену *иј. Хрватѿа* (јер их је *ијад* од целе државе Босне – једино тамо у маси и било),¹³ а уместо *краљ Далмације* стоји, по једном, и *краљ Хрватѿа Далмације*, односно *краљ (области) Хрватѿа*: Штепан/Штефан/Стефан Томаш Остојић 1444, 1446. и 1451, Стипан/Степан/Штефан Степан Томашевић 1461. (Nakaš 2011: 42–47, 54, 56–58, 61–64, 67, 109, 110, 112, 116, 118, 124, 125, 127, 128; Ђирковић 1964: 162). И не само то да овде поменута повеља босанског краља Стипана/Степана/Стефана Остоје из 1400. у „Сутисци” (Краљевој Сутјесци) каже на свом почетку да је *Стиипанъ Остоја... краљ Срѣблѣмъ Босни и Прѣморю, Хѣмски зѣмли, Долнимъ краѣмъ, западнимъ стѣрапамъ, Ѣсорѣ и Соли и Подрѣню и кѣшомъ* [Stipan Ostoja... kralj Srbijem Bosni i Primorju, Humsci zemlji, Dolnim krajem, Zapadnim stranam, Usori i Soli i Podrinju i k tomu], тј. да је „Стипан Остоја краљ Срба Босне и Поморја, потом Захумља, ‘Доњих крајева’, ‘Западних крајева’/Завршја (а Ливно с околином је било у Завршју!), Усоре и Соли, (као) и Подриња итд.”, него и у средњем делу повеље краљ Стипан/Степан/Стефан Остоја експлицитно помиње „Хливно” (Ливно), такође и редом села у околини Ливна, које све – не само по томе што су били у Завршју, већ што су и додатно поименце поменути – можемо одредити као део српског етникума, тј. као град и редом села у његовој околини

насељене Србима: ... *Ћ Хливно*... [... u Hlivno...], тј. „ ... у ‘Хливно’ (Ливно)...” и ... *Ћ Хливни*... [... u Hlivni...], тј. „ ... у ‘Хливну’ (Ливну)...”, ... *Ћ хливанскоу Врховини* и *Ћ жЋ њи*, *ѡуанѡи одъ завода до Врховине*, *ѡ ѡрѡѡи Градъ Бистриуком* *Ћ*... [... u hlivanjskoj Vrhovini i u župi, počanši od Zavoda do Vrhovine, što pristoji Gradu bistričkomu...], тј. „ ... на ‘данас непознатом топониму’ Врховини у ‘Хливну’ (Ливну), (као) и у жупи (Ливно), почев од ‘Завода’ (Завођанâ) све до ‘данас непознатог топонима’ Врховине, која је уз Бистрички град/Стари град-Ливно...”, ... *Хливно и Градъ бистрѣуки, одъ завода ѡуанѡѡе, до Врховине*... [... Hlivno i Grad bistrički, od Zavoda počanše, do Vrhovine...], тј. „ ... ‘Хливно’ (Ливно) и Бистрички град/Стари град-Ливно, почев од ‘Завода’ (Завођанâ), (па) све до ‘данас непознатог топонима’ Врховине...”, ... *Градъ хливански*... *са всом жЋ ѡомъ*... *ѡуанѡѡѡ здоле одъ завода* [... Grad hlivanjski... sa vsom župom... počanše zdole od Zavoda...], тј. „ ... град ‘Хливно’ (Ливно)... са целокупном жупом (Ливно)... почев одоздо од ‘Завода’ (Завођанâ)...” и ... *всЋ Врховин* *Ћ хливанск* *Ћ*... [... vsu Vrhovinu hlivanjsku...], тј. „ ... сву Врховину ‘данас непознати топоним’ у ‘Хливну’ (Ливну)”, ... *осидници хливански*... [... osidnici hlivanjski...], тј. „ ... локални становници ‘Хливна’ (Ливна)...”, ... *одъ Бистрѣце*... [... od Bistrice...], тј. „ ... из ‘данас непознатог’ (предела) Бистрица...”, ... *з Бистрице*... [... z/s Bistrice...], тј. „ ... из ‘данас непознатог’ (села) Бистрица ‘које је било на вису’...” и ... *Ћ Бистрици*... [... u Bistrici...], тј. „ ... у ‘данас непознатом’ (селу) Бистрица...”, ... *одъ Врдовъ*... [... od Vrdov...], тј. „ ... из (предела) ‘Врд(ов)и’ ((?)) ‘топоним у планини Круг, више села Поточани’ Варда) [+ Vrdо], такође бившег имена ‘у мн.’ Врде...” и ... *Ћ имѡ (?) Врѡдабъ*... [... u ime (?) Vrdab...], тј. „ ... (село) по имену (?) ‘Врѡдаб’ ((?)) ‘топоним у планини Круг, више села Поточани’ Варда) (?) [+ Vrdо], (?) такође бившег имена ‘у мн.’ Врде...”, ... *з Доброѡа*... [... z/s Dobroga...], тј. „ ... из (села) Добро ‘које је било и јесте на вису’...” , ... *у з Мишъ*... [... iz Miš’...], тј. „ ... из (села) Миши, (?) такође бившег имена (?) ‘у мн.’ Мишани/(?)Мишане [+ Mišan, (?) Mesan]...”, ... *у з Важерѡцъ*... [... iz Važerac’...], тј. „ ... из (села) ‘Важерци’ (‘у мн.’ Вржерала, такође бившег имена (?) Вражен-Рала/(?)Вражен-Раља [+ Vražen-Ralja]...”, ... *у з забрѡдиѡа*... [... iz Zabrdija...], тј. „ ... из ‘данас непознатог’ (села) Забрђе, (?) такође бившег имена (?) Забрдо [+ Zabrada]...”, ... *у з Орѡр* *Ћ сѡ*... [... iz Or̕rus’...], тј. „ ... из (села) ‘Орѡрси’ (Орѡуз, такође бившег имена Орѡс)...”, ... *з Гребѡцъ*... [... z/s Grebac’...], тј. „ ... из ‘данас непознатог’ (села) Гребци ‘које је било на вису; ген. мн. Гребѡца’...”, ... *у з Каблићъ*... [... iz Kablić’...], тј. „ ... из (села) Каблићи, такође бившег имена Каблић...”, ... *з Врѡвовѡѡа*... [... z/s Vrbovika...], тј. „ ... из ‘данас непознатог’ (села) Врѡвик, (?) такође бившег имена (?) ‘у мн.’ Врѡлѡни/(?)Врѡлѡне или Врѡница ‘које је било на вису’...” , ... *Ћ зѡгѡрѡѡѡѡѡ*... [... u Zagori-

čaḥ...], тј. „... у (селу) <у мн.> ‘Загориче’ (Загоричани)...”, ... *Ї Тѣрахъ*... [... и Tuřah/Turah...], тј. „... у <данас непознатом> (селу) <у мн.> Тур(ј) е...”, ... *Ї Смръѹахъ*... [... и Smrčaḥ...], тј. „... у (селу) <у мн.> ‘Смрче’ (Смричани, такође бившег имена Смрчани [+ *Ism[r]ečani*])”, ... *Ї Трѣдиѹиѣхъ*... [... и Trubićih...], тј. „... у (селу) ‘Трубићи’ (Трибић), ... *Ї Врѣѹиѹиѣхъ*... [... и Vrtcih...], тј. „... у <данас непознатом> (селу) Врци <ген. мн. Вртаца>, ... *Ї Кокошѣ-Глав’ѹиѣхъ*... [... и Kokošje-Glav’cih...], тј. „... у <данас непознатом> (селу) Кокошје-Глав(и)це, ... *Ї Окѣлиѹиѣхъ*... [... и Okuzlićih...], тј. „... у <данас непознатом> (селу) Окузлићи, ... (*Ї имѣ*) *Лишћанѣ*... [... и ime Liščane...], тј. „... (село) по имену ‘Лишћане’ (Лиштани, (?)) такође бившег имена (?) Лиштѣане [+ *I[li]stnjane*]...”, ... (*Ї имѣ*) *Забѣков’нѣ*... [... и ime Zabukov’ne...], тј. „... <данас непознато> (село) по имену <у мн.> Забуков(и)не...”, ... (*Ї имѣ*) *Санковиѣ*... [... и ime Sankoviće...], тј. „... (село) по имену ‘Санковићи’ (Сајковић, такође бившег имена Санковић)...”, ... (*Ї имѣ*) (?) *Млѣпѣнѣ*... [... и ime (?) Mlnine...], тј. „... <данас непознато> (село) по имену (?) <у мн.> Млнине...”, ... (*Ї имѣ*) (?) *Рѣѹбѣнѣ*... [... и ime (?) Rujbne...], тј. „... <данас непознато> (село) по имену (?) <мн.> ‘Рѣѹбне’ ((?) Рујани)”, ... (*Ї имѣ*) *Лѣѹ’ниѣ*... [... и ime Luč’niće...], тј. „... (село) по имену ‘Луч(и)нићи’ (Луснић, такође бившег имена Лучинић)”, ... (*Ї имѣ*) *Чиховиѣ*... [... и ime Čihoviće...], тј. „... <данас непознато> (село) по имену <у мн.> Чиховићи”. Такође у средњем делу повеље, краљ Стипан/Степан/Стефан Остоја помиње и побраја актере повеље, које по етничком одређењу на почетку ове повеље можемо одредити – као Србе, и међу њима проналазимо следећа презимена или патрониме: *Гајичић* (< *Гајица* „отприлике исто што и *Гаја*“), *Гаљой/*Гаљуѹ* (< надимак „гаљуп” (варалица, *врдалама) < итал. *gaglioffo*), *Клашѹић* ((?) < **Кљашѹић* < надимак „*кљашта” (кљаст, сакат) < трпни придев „кљаштен” (учињен кљастим, осакаћен)), *Мраѹиновѹић* (< **Мраѹин* „исто што и *Марѹин*, односно *Мраѹа*“), *Сучечић* ((?) < **Сунвиѹенчић* < балк. ром. **Šin-Vičenč(u)* „Св. Винцент”), *Уѹихирѹић* ((?) < **Уѹихнѹмирѹић* < **Уѹихнѹмир(a)ѹ* „одмиља за **Уѹихнѹмир*“), *Војихнић* (< *Војихна* „отприлике исто што и *Војин*“), *Галешин* (< *Галеша* „отприлике исто што и *Гале*“), *Бублин* (< надимак „*бубла” (бубуле) < „бубласт” (буцмаст)), *Руѹарић* (< ‘рѹпār’ (рудар), и то по имену *Јурај*) и *Добрѹиновѹић* (< *Добрѹин* „отприлике исто што и *Добрѹица*“), од којих препознајемо данас изумрло презиме у Ливну *Војихнић*, можда претка данас изумрлог презимена у околини Ливна „Вучихна” (Вучихнић) и, с друге стране, два данашња староседелачка презимена у Ливну и околини, *Сучић*, у старини и *Сучиѹић*, те *Галешѹић*, која етнички припадају (одвојеним) српским народностима (католичких) Буњеваца и Шокаца, у данашње време на тим просторима више-мање похрваћенима. (Petrić 1961: 31–35, 42, 49–52, 63, 68; Klaić 1928: 14, 16, 21–24; Грковић 1977: 56, 62, 63, 136, 200; РКСС 1: 445, 3: 62, 63; ERHSJ I: 224, 548, II: 91, 375, 376, III: 365; РСАНУ II: 233; Филиповић 1967: 301, 309; Информатор 3).

ва нмѣ божнѣ а се лежн озрннѣ копнѣвнѣ
жѹпанѣ кнеза павла се пнса днѣкъ мнлосалнѣ
радое нѣ смрѣтн нѣ понскаѣ навндѣнѣ
кравѣсв(а) босанскога н госпоцтва сръбскога
за мога гна слѹжбѹ бодошѣ мѣ н сѣкошѣ мѣ н
стѣрашѣ н тѹн смрѣтн нѣ допадохѣ н ѹмрнѣ на
роштво хрнство н гн мѣ воєвода ѡкрнлн н
ѹкопа н побѣ(лѣ)жн

Сл. 4. Гробни натпис на стећку Озрина Копијевића,
из Борча код Рогатице близу Вишеграда, из XV в.

(Kardaš 2014: 279; Vego IV: 34, 35; Ђирковић 1964: 223, 330, 390; Nakaš 2011: 2583–85).

Кажу аутори чланка и да је гробни натпис попа Тѣходрага (иако је per se део свакодневног живота) написан – на књижевном језику, тј., по њима, на, очекивано, хрватској редакцији старословенског/„хрватскословенском” (књижевном) језику,¹⁵ те да у натпису нема нити једне црте говорног језика, премда, с друге стране, кажу „da su spomenici nastali na bosanskohercegovačkom području u srednjem vijeku pisani jezičnim izrazom u kojem se prepliću narodni elementi s crkvenoslavenskim ovisno o sadržajno-stilskim zahtjevima” (Marić i dr. 2007: 17). Стога, они име попа Тѣходрага не читају говорно/гласовно секундарно, по икавски, као *Тиходрага*, него веле кроз цео текст (ијекавски, у транскрипцији) *Тјеходраг*, па и сâм натпис зову *наѡ-ѡисом ѡѡа Тјеходрага*. Они тако сматрају да у овоме натпису свуда стоји примарно ѣ [ie]¹⁶ („na svom mjestu”), али у (лоше прочитаној) речи *рѣдѣ* они констатују да не стоји очекивани глас е (потекао од ѡ [eⁿ] (уп. Miklosich 1862–65: 813)), већ се наместо њега, грешком писара, изнимно пише ѣ [ie] („jat”), што се (у познијем периоду) зна дешавати, али се само питамо како то одједном писар не разликује два различита гласа, (монофтоншко, „обично”) е и (дифтоншко) ie?¹⁷ Аутори чланка такође кажу да ‘Тјеходраг’, као ‘католички поп-глагољаш’, није канонски смео имати жену и децу, али их је *иѡак* имао,

на шта могу додати да му је, онда, та неканонска жена уз канонски обред накнадно сахрањена с њим у истоме гробу!

А на концу целог овог галиматијаса од чланка, аутори ни сâм натпис нису вични добро да прочитају, нити, пак, да дају смислен превод! Они читају: „† Se ležitъ p(o)рѣ Těhodragъ. A je imělъ (по њима) đ (тј. 5) synovъ. Tere ředъ jedinemъ godě stry je”, што би се превело буквално као „Овде лежи поп ‘Тјеходраг’. Имао је (по њима) đ (тј. 5) синова. *‘Ред’¹⁸ у једној (истој) години ‘бива убијајући’, тј. убија”,¹⁹ односно, како они преводе, „† Tu leži pop Tjehodrag. Imao je pet sinova. *Su svi u jednoj (istoј) godini bili ubijeni” (Marić i dr. 2007: 9, 11, 13–15, 17–21, 24, 26–31).

На изложени галиматијас од чланка у целости, очито само у функцији етноинжењеринга и језичкога инжењеринга, имам да одговорим једном шаљивом параболом (Нека ми се опрости искакање из научнога дискурса, а једино пластичности ради!): У БиХ једнога дана – посвуд само ‘Бошњаци’²⁰ муслимани, и ретко се ко и сећа да је ту пре иког игда било. Једном приликом, пронађе раја гроб православног попа с брадом, који у гробу од прилогâ има и сасухло прасенце (јер за живота љубљаше реш-печено одојче), а на гробу му стоји да спомен оцу подиже син Србољуб. И шта сад, како то протумачити? – То је био хоџа ‘Бошњак’ с брадом, који халал не сме да једе свињетину, али ју је јео, и халал не може да детету дâ име Србољуб, али га је дао.

А на научност ‘метода’ ауторâ, којим се из уверења о наводним елементима азбуке преузетим из (претпостављено католичке и аутоматски хрватске) латинице и (претпостављено апсолутно само хрватске) глагољице у једноме гробном ћириличком натпису обликује закључак тако да је онај ко у том гробу под тим натписом лежи, по наводним елементима азбуке из латинице судећи – католик и аутоматски Хрват, а по наводним елементима азбуке из глагољице – апсолутно и само Хрват, и, очекивано, католички поп-глагољаш, могу поставити тек питање: „Је ли, онда, можда и почивши патријарх српски Павле Стојчевић, са словима *j* и *ћ* у свом презимену некакав католички свештеник, Хрват и поп-глагољаш – пошто је модерно слово *j* пореклом већином из латинице (Поповић 1981: 7–10),²¹ а модерно слово *ћ* (старословенско „ћерв”) вероватно (пра)пореклом из глагољице (Tentor 1932: 163; Marić i dr. 2007: 23), притом је био и рођен на територији Хрватске?” Овим и оваквим ‘методом’ – отиђоше сви Срби у Хрвате ретроактивно, од Мутимира, Стројимира и Гојника Властимировића редом наовамо!

Што се исправног читања овог гробног натписа тиче, могу рећи да су аутори горњег чланка у извесној брзини превидели једно слово на крају првог реда и окрњено, а то је слово С. Овим словом се поменуто, лоше прочитано *рѣгѣ* са неочекивано, изнимно записаним *е* као *ѣ* [ie] („јат“) претвара у смислено *срѣгѣ* [sried], што је наш (данас застарео) предлог *сред* (+ ген.) „усред“. Он је постао од старословенског предлошког склопа *въ срѣгѣ* [v sre^(a)de^(a); v sriedie] + *ѣн*. „букв. у средини, тј. усред“, који се јавља споредно и у облику *въ срѣгѣ* [v sre^(a)d; v sried] + *ѣн*. На то додајемо и тзв. мешање падежâ (лат. *attractio casus*) према локативном *въ срѣгѣ* [v sre^(a)de^(a); v sriedie] те тако добијемо предлошки склоп *въ срѣгѣ* [v sre^(a)de^(a); v sriedie] + *лок.*, споредно и (*въ*) *срѣгѣ* [(v) sre^(a)d; (v) sried] + *лок.*, тј. у натпису *срѣгѣ ѣдинѣмъ ѿгѣ* „у једној години одједаред“. Тиме се обесмишљава и то да уз (лоше прочитану) реч *рѣгѣ* треба читати једину (у трећем лицу) презент глагола *бѣиши* – *ѣ* „бива“, као и глаголски придев садашњи (тј. партицип презентива) *сѣрѣ* „убијајући“, у заједничком значењу „убија“, већ је реч, очито, о још једном лошем читању, те то лоше читање повлачи још једно лоше читање за собом. О чему је ту реч? – Треба натписно СТРѣЭ читати као *сѣрѣ ѣ* „букв. сатре их/истреби их/поубија их до задњих“,²² а то би била типично босанска (и западнобосанска) народна говорна, безлична конструкција у значењу пасива, попут *сѣрло ѣа* „био је уништен“ (Ресо 1980: 116), и дан-данас с истим глаголом и сличним значењем, на истом терену – дакле, „били су истребљени/поубијани до задњег“. Напоследку, с обзиром на реално датовање овог натписа оквирно у XIV в., слово *ѣ* („јат“) ваља читати гласовно секундарно/говорно, по икавски, као [i] (Белић 1969: 90; уп. Kardaš 2014: 210 [Радѣу], 237 [сѣѣ], 283 [вѣомѣ]), стога имамо и икавске облике: *имѣлѣ* [imil] „имао“, *срѣгѣ* [srid] „одједаред у“, *ѣдинѣмъ ѿгѣ* [jedinim godi] „једној години“, па онда и *Тѣходраѣ* као *Тиходраѣ*! Стога је ово гробни натпис попа Тиходрога, а не (ијекавски, у транскрипцији) ‘Тјеходрога’, односно (екавски, у транскрипцији) ‘Теходрога’, као што, уосталом, не преправљамо име *Цвиѣко*, *Цвија* на *Цвеѣко*, *Цвеја*.

А који би то могао бити рат, оквирно у XIV в., тако велик и обухватан, да оцу, попу (који у рат не иде, па је тако и преживео) у томе рату гине свих девет синова? – Са извесношћу можемо помислити на рат 1363. г. мађарског краља Лајоша I Анжујског против средњовековне Босне „како би искоренио небројено мноштво јеретикâ и ‘патаренâ’ (јеретичких ‘крстјана’), које се угнездило у ‘његовој’ држави Босни“, односно „како би казнио дрскост неких бунтовника“. Овај рат започео је јула 1363. походом, под краљевим личним заповедништвом, на север Босне, што је завршило као опсада града Сокола на Пливи, али га је босански војвода Вукац Хрватинић успео да одбрани, те су се тако мађарски краљ и војска вратили преко Славоније у Угарску. Стога је септембра исте, 1363. године, краљ Лајош I упутио против Босне другу војску, под заповедништвом „палатина“ (сво-

га намесника и врховног заповедника) Миклоша/Николе Конта, те краљевског канцелара, острогонског надбискупа Миклоша/Николаса Сиђи-Вашарија, који су се свим силама обрушили на град Сребреник у Усори и опсели га, али су и они претрпели пораз и морали се повући назад у Угарску, при чему је у мађарском логору чак нестао и велики државни печат (Угарске)! Био је то тријумф средњовековне Босне! Готово читав један век, средњовековна Босна није дошла никад у овако критичну ситуацију, али је војно и организационо успела одолети двоструком мађарском нападу, што показује да је била и јединствена и одлучна да се одупре све јачем мешању Угарске у њене унутрашње ствари и све веће ограничавање од стране Угарске њене личне политичке самосталности (Ђирковић 1964: 128, 129). То све хоће рећи да је, онда, попу Тиходрагу (‘Тјеходрагу’), по хрватским научницима ‘католичком попу-глагољашу’ свих девет синова, у томе случају, католикâ, вероватно побила католичка мађарска војска, упућена против, како горе наведосмо, „небројеног мноштва јеретикâ и ‘патаренâ’ (јеретичких ‘крстјана’)... у Босни”! (Заправо, историјски, то ништа не значи, али је индикативно као споредни закључак етноинжињеријског сиљења стварности).

На концу, овај гробни натпис православног попа Тиходрага, исправно преписан, исписан (стандардно), прочитан, те преведен, гласи овако:

† СЭ ЛЭЖИТЬ ППЪ ТЪХОДРАГЪ. А Э ІМЪЛЪ [Ѣ] СЫН[О]ВЪ, ТЭРЭ [С] / РЪДЪ ЭДИНЪМЪ ГОДЪ СТРЪ ІЭ.

† Се лежить²³ п(о)пъ Тъходрагъ. А ѣ имѣлъ ѣ сыновъ, тере срѣдъ ѣдипѣмъ годѣ стръ ѣ.

[(Va ime Božije!) Se ležit pop Tihodrag. A je imil devet sinov, tere srid jedinim godi str je.]

„У име Бож(и)је! Ево овде почива поп Тиходраг. И имао је девет синова, па су у једној години, одједаред, били поубијани до задњега.”

Напоследку, додајемо и доказе да је у Ливну и околини оквирно у XIV в. итекако могло бити православаца, те да су они требали свога, православног попа и, логично, пре или касније – богомољу. Пре свега, као што не треба сумњати у старо српство Ливна и (целе) околине, како горе и показасмо, тако не треба сумњати ни у старо католичанство Ливна и сигурно једног дела околине јер су у самом Ливну до пада под Турке били горепоменути фрањевачки самостан Св. Ивана Крститеља, каптол и две католичке цркве (од којих је једна, после, од Турака претворена у џамију), и у околини Ливна у Раповинама и Сухачи по једна католичка црква, а све под јурисдикцијом сплитске

надбискупије (Biskupija-Banjaluka 2018), године 1485. и 1489. била је у Ливну једна католичка црква јер је Ливно у турским пописима из 1485. и 1489. записано као „само место Ливно”, што значи да је имало и цркву (Spaћо 1984: 149), рекосмо католичку, а у опширном попису санџака Босна из 1528–30, у предграђу Ливна проналази се и експлицитно наведен „латин” (католик) Иваниш (Sarinay 2005: 90), док крајем XVIII в., сигурно и покатоличењем (уп. Petrić 1961: 49, 51, 67), жупа Ливно јесте највећа жупа у БиХ, са процентуално највећим бројем католика, при чему су, претежно, православци живели на северозападу Жупе, а муслимани у Ливну и околини, у Билој код Ливна чинећи и већину (SeloMiši 2018), с тим да је године 1845. и 1855. у котару Ливно (Ливну и његовој широј околини) био једнак број католика и православца (OMLivanjska 2018). Ипак, у Ливну и околини (те западно од Ливна) православци се помињу и далеко пре – у другој половини XIII, у XIV, XV, XVI и XVII в. Наиме, према историчарима фра-Мавру Орбину (у делу *Il regno degli Slavi*) и Јакову Лукаревићу (у делу *Corioso ristretto*), отац српског краља Вукашина и српског деспота Угљеше, предак Мрњавчића, тек доцнијих Мрњавчевића, по имену Мрњан, одмиља Мрња, *Мрњав и *Мрњав(а)ц (итал. *Margnava*, *Margna*) био је родом из Ливна, и властелин-„казнац” (краљев порезник) (?) Захумља 1280. у Требињу (Рудић 2001: 89–91, 93, 94; Спасић и др. 1991: 92; Грковић 1977: 141, 142; Бошковић 2000: 354, 393), а будући да у српство и православље Мрњавч(ев)ића не можемо ни посумњати, можемо казати да је и у време рођења дотичног Мрњана-Мрње/*Мрњав(ц)а оквирно око 1255, тј. шире у другој половини XIII в. било Срба православца у Ливну, односно његовој околини. Старину Срба православца у Ливну и околини такође потврђује и породично предање најстаријег српског православног рода у Ливну и околини Тришо (мн. Трише) у Великом Губеру код Ливна, који за себе говоре „da su od davnine ovdje”, а и други их „smatraju starosjediocima” (Petrić 1961: 36). Уз то, најстарије или једно од најстаријих насељавања Срба православца у Далмацију било је кад је српски цар Душан (1331–1355, цар од 1346) преселио изваншан број Срба православца из ((?) источне) Херцеговине у (етнички („праве”) хрватске/чакавске) крајеве између (етничке српско-хрватске граничне) реке Цетине и (хрватске) реке Крке. Ови Срби православци засновали су 1389. г. православну парохију Врлику, и вероватно њима је босански краљ Твртко I подигао 1391. г. православну цркву Вазнесења Господњег/Светог Спаса у Цетини на изворишту Цетине, а они су 1395. г. подигли православни манастир Драговић у Кољанима код Врлике (Petrić 1961: 36; Милаш 1901: 145, 149). Можемо претпоставити да ови Срби православци нису случајно и махијално (из тадашње Србије у тадашњу Хрватску) насељени у поменуте етнички („праве”) хрватске/чакавске крајеве, него је у близини или релативној близини морало бити Срба православца, што би – према гореизнесеном податку о властелину-„казнацу” Мрњану-Мрњи/*Мрњав(ц)у, Србину православцу родом из Ливна – могло бити

само и једино у Ливну и околини. А будући да је познато да је дотични *Мрњан-Мрња/*Мрњав((а)ц)* био у Требињу 1280. г. „казнац“ (краљев порезник) (?) Захумља, а и његов син Угљеша Мрњавч(ев)ић у Требињу 1346. г. намесник Требиња (Спасић и др. 1991: 93), можда можемо претпоставити и то да су оба двојица били управници у својој прапостојбини. Ово се слаже с тим да су према историчару и академику САНУ Владимиру Ђоровићу Мрњавч(ев)ићи „из Зете и Требиња“, а према етнологима Радославу Павловићу и Петру Шобајићу Мрњавч(ев)ићи су из огранка великог рода којем је слава Мратиндан-Мратинаца (док је други велики род са славом Аранђеловдан-Аранђеловштаци) на територији старе српске жупе Области Требиња, по имену Врм, односно у данашњој Корјенићкој вали, делу области Корјенићи код Требиња (Шобајић 1964: 103, 105, 108, 139, 151, 169), па би тако најстарији слој Срба православца у Ливну и околини (којем је и дотични *Мрњан-Мрња/*Мрњав((а)ц)* припадао) био последица неког нама непознатог пресељења Срба православца из Требиња и околине у Ливно и околину у XIII в., највероватније под директним упливом владара или моћног великаша, чему иде у прилог можда и то да је у Мишима код Ливна 1400. г. забележено презиме *Мрашиновић* (Petrić 1961: 31; в. и горе), те да у Застину код Ливна има српски православни род *Црногорци* „stari-nom iz ‘Crne Gore’“, који славе Аранђеловдан (Petrić 1961: 59). Можда, подвлачим, можда под директним упливом жупана Захумља, потомка жупана Мирослава Радослава, који је постао „клетвеник верни“ (одани савезник) мађарског краља те под мађарским политичким утицајем ушао у ратни савез Дубровника и Бугарског царства 1253–1254. против Србије и његовог (даљег) рођака, српског краља Уроша I, а можда, с друге стране, и под директним упливом управо самог Уроша I који је, након неуспеха овог ратног савеза и рата 1254. г., оквирно око 1254–1256. између Србије и Мађарске/Угарске могуће успоставио односе блиске повезаности и савезништва, о чему говоре историјски извори из каснијих година (ИСН I 1981: 348, 349; Спасић и др. 1991: 52; РКСС 1: 446). На тај би начин и горепоменуто пресељење (из тадашње Србије у тадашњу Хрватску) Срба православца из ((?) источне) Херцеговине у крајеве између реке Цетине и реке Крке, под директним упливом српског цара Душана било одјек овог претпостављеног претходног пресељења (такође, онда, из тадашње Србије у тадашњу Хрватску) Срба православца из Требиња и околине (односно такође из источне Херцеговине) у западн(и)је (католичке) крајеве, било да су ти крајеви етнички српски (али католички), било етнички („прави“) хрватски/чакавски (и католички), а све то под директним упливом, претпостављено, жупана Захумља Радослава или, пак, српског краља Уроша I. Потом, у оба горња турска пописа, у „вароши Касабе Ливно“/

„цемату муслиманâ раје Ливна” (тј. у Ливну) споменути су муслимани, и они заправо јесу највише пре 1516. исламизирани (већином ту досељени) ливањски (Срби) хришћани, у пређашњем статусу „Влахâ сточарâ” (Срба сточара) који плаћају „филурију” (обједињени порез на домаћинство), односно од 1516. до 1528. исламизирани (Срби) хришћани, заробљени у турским освајањима подручјâ западно од Ливна (Зрмање, Островице, Сиња, Врлике, Петровог Поља и Петрове Горе), па након куповине и исламизације – ослобођени (Spaho 1984: 149, 152–154). А то да су поменути „Власи сточари” (Срби сточари) били православци или великом већином православци, потврђује нам и опширни дефтер санцака Босна из 1489. који за становнике Ливна у статусу „Влахâ сточарâ” (Срба сточара) вели да њихова „svaka kuća plaća po jednu ‘filuriju’, i to na dan zvani *Đurđevdan*” (Spaho 1984: 149). Уз наведене податке „treba naglasiti da kanun-name i drugi osmanski dokumenti riječju *Eflakâr* ‘Vlasi’ označavaju na našem području Srbe-stočare, koji su bili povlašćeni u plaćanju poreza, koji su bili u vojničkoj ili poluvojničkoj službi... derbendžije, čuvari puteva i sprovednici vojske i putnikâ u visokim planinama... i služili kao kolonizatorski elemenat...” Наиме, у канун-нами Сулејмана „Законодавца”/Величанственог из времена пре 1521, тзв. „Влашком закону”, јасно се види да је основно значење речи *Влах* „Србин хришћанин (у овом случају православац)”, из следећих навода: „Smederevski ‘Vlasi’ ne plaćaju ni harač, ni desetak, ni ispendže, ni porez na ovce, ni svadbarinu, niti išta od drugih poreza, već na rođendan Isusa – alejhiselam! – što po njihovoj vjeri zovu *Božić*, daju od svake kuće za jednu ‘filuriju’ 45 akči, i kao vrijednost jednog ovna 15 akči... [na kuću] po tri akče. Ukupno iznosi 63 akče. To na *Božić* daju. U proljeće, na dan koji se zove *Hizr-Ilijas* (*Đurđevdan*), daju od jedne ‘filurije’, ili jedne kuće, za vrijednost jedne ovce sa jagnjetom 20 akči; svega 83 akče”, затим пише „‘vojnučki’ (војни(чки)) ili ‘vlaški’ red”, а преводилац овог закона и приређивач прецизира речима: „... војници који су служили под турском управом... Jedna kanun-nama i dva zapadna pisca (‘Vlaški zakon’, Bartholomeus Georgievitz, *De Turcarum moribus* и Nicolaus Höniger, *Hoffhaltung des Türckhischen Keysers*) govore o ‘vlaškoj’ osnovi tog vojnčkog reda... putopisac iz XVI vijeka Kuripešić jasno kaže da su ‘martolosi’, kršćanski (хришћански) војници Vlasi. Tu se jasno ističe da su ‘Vlasi’ Srbi...” (Đurđev 1940: 49, 55, 59, 60). Такође, за пресељење 26 породица из Ливна и околине у Сињ и околину 1687. г. на челу с браћом (Павлом-Павом, Божом и Гргуром/(?) Грегоријем) Милановићима (Soldo 1989: 94, 102, 103, 110, 130, 131, 133; DAZA: *Venecijanski zemljišnik 1709–11, Banderija Ilije Maretića u Dicmi*; Десница 1951 II: 202) каже се у извештају „провидура” (заповедника) коњице Зена млетачком Сенату од 18. 11. 1687. да су то хришћани (итал. *christiani di Clivno*), тј. „мешано и католичке и православне вере”, не прецизирајући *католичкој обреда/католичке вере* (итал. *di rito cattolico*) или *грчко-католичкој обреда/православне вере* (итал. *di rito Greco*) јер у Ливну

(„Хливну“) (пored већинских муслимана) и у околини Ливна живели су тад и *хришћани* (итал. *christ[i]ani di Klivno*), тј. „мешано и католици и православци“ (Десница 1951 II: 142, 200–202). Све изнесено потврђује и податак да су се око 1450. католичанство и православље коначно и трајније сусрели у источној Босни и источној Херцеговини, односно Херцеговини уопште (Ђирковић 1964: 319–321), те би тако стара зона додира католичанства и православља могла пролазити кроз Ливно и околину, а стара дрвена православна црква у Застинју код Ливна, изграђена у време Турака, па служила до дуже времена пре 1859, кад је и саграђена црква Успења пресвете Богородице у Ливну (OMLivanjska 2018), могла је бити подигнута на темељима неке старије православне богомоље, можда неке православне богомоље, коју су Турци након пада Ливна под њихову власт – порушили. Да ово није само претпоставка, него да, насупрот томе, итекако постоји верско и богослужбено трајање и континуитет Срба православаца у Ливну и околини, сведочи нам јасно чињеница да у поменутој, данашњој православној цркви у Ливну постоји (пored икона из потоњих векова) и пет икона из XV в., две иконе с прелаза XV у XVI в. и једна икона из XV или XVI в., радови већином (5 примерака) италокритских, ређе (2 примерка) приморских, односно дубровачких или најређе (1 примерак) (вардарско)македонских/„јужностаросрбијанских“ иконописаца, од којих свих икона Богородице Одигитрије из XV в., рад иконописца с подручја (Вардарске) Македоније/„јужне Старе Србије“ има удно иконе и нечитке остатке можда старосрпског записа средњовековном „брзописном“ (писаном) ћирилицом из такође XV в. (OMLivanjska 2018; Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika BiH 2004; Mazalić 1959: 105, 107, 110, 111, 114, 118, 119 [ту и стара, већином погрешна или непрецизна датовања, и једно погрешно препознавање: прелаз XVII у XVIII в., XV или XVI в., „Глава монаха“ + можда XVII в., „стариј[ег датум]а“, XVI в., око 1800, XVI или XVII в.]), а уза све то, постојање 18 (20) икона Богородице од скупа 84 (85) икона из времена пре 1859. у данашњој цркви у Ливну (Mazalić 1959: 105–119) указује јасно на то да је и претходна православна црква у Застинју код Ливна била посвећена Богородици. Ко би ту претходну православну богомољу могао да сагради? – Претпостављам најпознатији православац рођен у Ливну, *Мрњан-Мрња/*Мрњав((а)ц)*, предак *Мрњавч(ев)ића*, или, пак, неко од његових директних потомака, нпр. краљ Вукашин, деспот Угљеша, краљ(ев)ић Марко Мрњавч(ев)ић, Јелена, удата Бранковић, господарица Оливера, удата Балшић, или, можда, неко од њихових ((?) даљих) рођака, нпр. Рутош Мрњавч(ев)ић (Рудић 2001: 94; Спасић и др. 1991: 92). У обзир долази и босански краљ Твртко I који је, како рекосмо горе, у релативно оближњој Цетини на изворишту Цетине, Србима православцима подигао 1391. г. православну цркву Вазнесења Господњег/Светог Спаса.

Можемо додати још то да су дотични поп Тиходраг, Србин православлац, као и његова можебити богомоља, били у надлежности скоро сигурно милешевског архиепископа (уп. Ђирковић 1964: 319–321), а натпис на бочној гробној плочи његовога гроба јесте и нека остане један од старијих српских ћириличких натписа на икавском старосрпском (говорном) језику, оном истом икавском (говорном) старосрпском, којим је писана и повеља босанског бана Стипана/Степана/Стефана Котроманића из 1333. у Сребренику, при чијем крају стоји да је повеља у четири примерка, од чега два примерка *срѣйсцие* [srpscije] „на српском (језику)”, и не само то, него претходно стоји да је тако учињено *ѡмѣ... сваки да... види истину* [tomu... svaki da... vidi istinu] „с циљем... да свако... увиди веродостојност банових речи”, што указује на то да је српски главни језик комуникације свих у држави под његовом влашћу, Босни (којој су „Западни крајеви”/Завршје прикључени 1324–26, а Ливно с околином је било у Завршју!) (Ђирковић 1964: 162).

и зато ставлю на господнѣ Банѣ Стефанѣ своју златѹ пѣчатѹ да је веровано – сваки да знаиетъ и видѣи истину
а томѹи сѹ ·д· повелле --а--: двѣ латинскѣ а двѣ срѣйскѣ – а све сѹ пѣчакѣ златнемѣи пѣчатѣи
двѣ ста повелле ѹ господнѣи Банѣ Стефанѣ а двѣ повелле ѹ дѹбровницѣи
а то је писано подѣ градомѣ подѣ срѣйскѣи а томѹ сведоци званѣи моленѣи вѣтанѣи тѣхораднѣи радосавѣи хлаповнѣи мношѣи
влѹкаснѣи хрватнѣи Стефаннѣи Стефанѣ дѣушнѣи твѣрѣи нѣвѣхнѣи
и зато да ·г· прѣставѣ двѣи тѣхораннѣи щѣтко хлаповнѣи мѣханѣи мѣнѣетнѣи дѹброваннѣи

Сл. 5. Крај повеље босанског бана Стипана/Степана/Стефана Котроманића из 1333. у Сребренику: „на српском (језику)” (Nakaš 2011: 37)

Имајући у виду све ове чињенице, желео бих да апелујем на надлежне да што пре реагују како би се овај гробни натпис православног попа Тиходрага из Лиштанâ код Ливна оквирно из XIV в. уврстио у српску културну баштину и баштину Српске православне цркве, те правно заштитио!²⁴

Резиме:

Током археолошких ископавања 2003. г. у Лиштанима код Ливна у Херцег-Босни у Федерацији БиХ пронађен је гроб мушкарца-мужа и његове жене с ћириличким натписом † Се лежить п(о)пѣ Тѣходрагѣ. А је имѣлѣ ѿ сыповѣ, тере срѣдѣ ѣдинѣмѣ годѣ стрѣ је, који се по облицима словâ у њему може датовати оквирно у XIV в. Хрватски научници, предвођени шефицом ископавања, на којим је овај натпис и нађен, уверени су да у овом гробном ћириличком натпису постоји низ наводних елемената азбуке преузетих из (претпостављено католичке и аутоматски хрватске) латинице и (претпостављено апсолутно само хрватске) глаголице те су обликовали закључак тако да је онај ко у том гробу под тим натписом лежи, по наводним елементима азбуке из латинице судећи – католик и аутоматски Хрват, а по наводним елементима азбуке из глаголице – апсолутно и само Хрват, и, очекивано,

католички поп-глагољаш. Притом, да је овај натпис исписан некаквом ‘хрватском ћирилицом’ којом су се, наводно, католички попови глагољаша-Хрвати у Ливну (и шире у БиХ), а и у Далмацији, служили у свакодневном животу, док су се на миси и молитви служили глагољом, на шта додају и то да Тѣходрагъ, као ‘католички поп-глагољаш’, није канонски смео имати жену и децу, али их је *иѣ* имао. Напослетку и то да је овај натпис написан на, очекивано, хрватској редакцији старословенског/„хрватскословенском” (књижевном) језику. На овај галиматијас, очито само у функцији етноинжењеринга и језичкога инжењеринга, одговорено је научним противаргументима: 1) да су елементи азбуке преузети из латинице и глагољице промашене опсервације, 2) да до „Свехрватског католичког конгреса” 1900. г. није постојала апсолутна једнакост (појмова) *каѣолички* = *хрваѣски*, односно *каѣолик* = *Хрваѣ*, 3) да је обла глагољица најстарије, опште-словенско писмо (старије од ћирилице), које се користило широм словенског света, а највише у (Вардарској) Македонији/„јужној Старој Србији” (те би је онда требало звати *срѣском*!), 4) да се угласта глагољица користила код („правих”) Хрвата чакаваца (католика) као хрватско национално писмо (те се и зове *хрваѣском*), али и ван Хрватске, у БиХ код Срба католика, православаца и јеретичких „крстјана”, 5) да је та њихова некаква ‘хрватска ћирилица’ у БиХ и Далмацији била звана (1582, 1611) *срѣским ѣисмом*, односно *срѣским/илирским ѣисмом*, а и у оближњем је Дубровнику била исто тако звана (1511–1618) *срѣским ѣисмом*, односно *срѣским или илирским ѣисмом*, 6) да је Тѣходрагу, онда, та неканонска жена уз канонски обред накнадно сахрањена с њим у истоме гробу, 7) да у XIV в. (1378–1400) сви босански краљеви и краљице титулишу себе као *краљеве/краљице Срба Босне, Поморја, „Западних крајева”/Завршја* итд. (а Ливно с околином је било у Завршју!), и тек ће у XV в. на овај списак додати и (отпре освојену) Далмацију па ће уз свако помињање да су *краљеви Далмације*, додавати напомену *шј. Хрваѣ* (јер их је *шад* од целе државе Босне – једино тамо у маси и било), а уместо *краљ Далмације* стоји, по једном, и *краљ Хрваѣ Далмације*, односно *краљ (обласѣи) Хрваѣ*, 8) да повеља босанског бана Стипана/Степана/Стефана Котроманића из 1333. у Сребренику указује на то да је икавски старосрпски (говорни) језик главни језик комуникације свих у држави под бановом влашћу, Босни (којој су „Западни крајеви”/Завршје прикључени 1324–26, а Ливно с околином је било у Завршју!), на тај начин што при њеном крају стоји да је у четири примерка, од чега два примерка *срѣисцие* „на српском (језику)”, плус да је тако учињено *ѣом* ѣ... *сваки да... види истѣи* ѣ „с циљем... да свако... увиди веродостојност банових речи”. Из свега изнесеног дат је закључак да је дотични поп Тиходраг био Србин, православац и православни свештеник (скоро сигурно под Милешевском архиепископијом), који

је говорио икавски старосрпски, а његов гробни натпис јесте један од старијих српских ћириличких натписа на старосрпском (говорном) језику.

Напомене

¹ Може се стручно рећи и *ћирилички* и *ћирилски*, без разлике. А ако се каже *ћириловица* уместо *ћирилица*, онда се стручно може рећи и *ћириловски*, такође без разлике (РСЈ 2011: 1330).

² *Ејиѣрафски* се односи на *ејиѣрафику*, тј. на „науку о писмима на старим натписима”, као и на „старе натписе (на тзв. тврдим материјалима)”. *Палеоѣрафски* се односи на „науку о писмима у старим књигама и рукописима (*ѣалеоѣрафију*)”, као и на „старе књиге и рукописе (на тзв. меким материјалима)” (РСЈ 2011: 340).

³ Неку годину након Трухелкиног фабриковања појма и термина *босанчица* 1889. г. (Truhelka 1889), наш научник, Дубровчанин (Србин католик и потоњи академик САНУ) Петар Колендић 1904. г. научним фактима се супротставио исфабрикованој ‘босанчици’ (Kolendić 1904), а такође наш научник, исто Дубровчанин, Карло-Милан Решетар (исто Србин католик и академик САНУ) 1926. г. за ‘босанчицу’ је написао: „... такозвана босанска ћирилица (‘босанчица’), која управо није никакво специјално босанско писмо, него је старија ћирилска минускула, која је у старије вријеме била у обичају у свим нашим [српским] крајевима у којима се уопће писало ћирилицом, и код православних, и код католика, и код муслимана” (Решетар 1926: XII). Прецизније говорећи, у босанској држави је „све до последње четвртине XIV века владала уставна ћирилица, и то не само у рукописним књигама, као што је било и у немањићкој држави, него и у дипломатским списима... та ћирилица заостала је у својем типолошком развоју, што је било у складу са тадашњом садржајно сасвим ограниченом књишком писменошћу. Њезини главни и готово једини носиоци и корисници били су ‘крстјани’, који су се сами тако називали. То су били немногобројни верски активисти... Њихова једина лектира били су ћирилски преписи новозаветних књига у којима је језик био старословенски, који је, као и у осталим нашим [српским] областима, прилагођен локалном [српском] народном изговору... И тако, готово све рукописне књиге које су настале у Босни, и поред неких својих спољашњих особина, у основи биле су заједничке свима који су и ван Босне одвајкада имали ћирилску писменост. Зато није чудо што се већи број сачуваних рукописних књига босанског порекла нашао у нашим [српским] манастирима и црквама. Треба још напоменути да међу сачуваним босанским рукописима има и таквих који уопште нису настали за потребе самосталне босанске цркве... Када се за владавине Стефана II Котроманића (1314–1353)... обновила званична преписка на народном језику, сви писари су за ту преписку употребљавали само уставни тип ћирилског писма... Тако је било и за бановања Тврткова (1353–1377), а од самог почетка његова краљевања (1377–1391) у дворској канцеларији завладао је брзописни тип ћирилице. Само изузетно се употребљава и уставни тип [ћирилице]... после проглашења Тврткова за краља... за службену је преписку коначно уведен брзописни тип ћирилице, највише трудом писара Владоја. Њега је Твртко довео на свој двор из Србије и поставио га за логотета, како се у држави Немањића и њихових наследника звао старешина дворске канцеларије... Владоје... прилагођава [брзописни тип ћирилице] босанској варијанти уставне ћирилице... [али] не до краја... калиграфски брзопис, који је Владоје за својега вишегодишњег боравка на Тврткову двору неговао и друге учио, учиниће да се и на босанском подручју издвоји брзописни тип ћирилице који ће надживети и босанску државу и с њом и босанску варијанту уставне ћирилице... У државним канцеларијама Тврткових наследника пише се и уставом... и брзописом или само брзописом, све до последњег босанског краља Стефана Томашевића (1461–1463)... Главна особина ћирилског писма у босанским књишким рукопи-

сима од XIII до XV века јесте чување одређених архаичних словних облика, који су у рашким рукописима увелико замењивани новим словним облицима већ у XIII веку... [Притом, паралелно], као у Хуму или у Херцеговини, тако се и у Босни, и пре губитка државне самосталности, све више ширила [типски] ћирилска црквена [рашка] писменост која је била заједничка свима припадницима источног обреда..." (Ђорђевић 1990: 129–143).

⁴ Стручно се каже *лаџинички* (РМС 3: 170), а не *лаџинични*.

⁵ На страну ове глагољско-ћириличке странпутице, увидом у збирку свих досада откривених ћириличких натписа средњовековне Босне, ја проналазим само и једино *ḡ* са својом стандардном бројном вредношћу (у ћирилици) „4“: *ḡ* *постави(ше)* • *ḡ* *сину* [postaviše četire sini] „подигоше (његова) четири сина“ (Kardaš 2014: 49). Иста је ствар и у ћириличким повељама јер увидом у збирку свих досада познатих ћириличких повеља средњовековне Босне, ја проналазим такође само и једино *ḡ* „4“, од којих, као очевидне примере, наводим: • *ḡ* *енџлѣѣ* [četirmi jevanđelisti] „од четири јеванђелиста“, • *ḡ* *изабрѣнимѣ* [četirmi izabranimi] „од четири богоизабрана (јеванђелиста)“, вѣ • *ḡ* *јеванџелистѣ* [va četiri jevanđeliste] „у четири јеванђелиста“, • *ḡ* *Воловићѣ* [četiri Volović] „под 4) (село) Воловић“, • *ḡ* *ми еванџелистѣ* [četirmi jevanđelisti] „од четири јеванђелиста“, • *ḡ* *ми еванџели* [četirmi jevan:jelji] „од (сва) 4 јеванђеља“, • *ḡ* *ми еванџелѣѣ* [četirmi jevanđelisti] „од четири јеванђелиста“, *ḡ* *ми еванџелистѣ* [četirmi jevanđeliste] „од четири јеванђелисте“, • *ḡ* *изабрѣнимѣ* [četirmi izabranimi] „од четири богоизабрана (јеванђелиста)“ (Nakaš 2011: 462, 463, 465).

⁶ Наиме, у гробном натпису попа Тѣходрага имамо четири слова *ḡ* (једно у горњем, три у доњем реду) те једно слово *θ* под титлом, с бројном вредношћу „9“. Премда ова два ћириличка слова јесу визуелно веома слична, она се ипак разликују по два елемента – *ḡ* (Д) има Λ изнад црте („поднице“), а *θ* (Θ) има 0 изнад црте („пречкице“), док, *θ* (Θ) има и ужу горњу (украсну) цртицу, видети:

Четири *ḡ* (Д) и једно *θ* (Θ) у гробном натпису попа Тѣходрага
(фото: З. Алајбег [Marić i dr. 2007: 10])

Да није у та времена било необично имати велики број синова, упоредити исто тако гробне натписе – из Смијежнице код Зворника (XV в.), где оцу, Весеоку Голубовићу, споменик поставља *седамъ синовъ* [sedam sinov] „седам синова“, и из Лединца код Лиштице/Широког Бри(је)га близу Мостара (XV в.), где родитељима, Марку и Дивни Петровић(има), споменик поставља *осамъ синова* [osam sinova] „осам синова“ (Kardaš 2014: 180, 237).

⁷ Видети:

Писање само ѣ („дебелога јер“) у свим позицијама у гробном натпису
попа Вучкосава из Паника код Билеће из 1474. (Vego III 1964: 16)

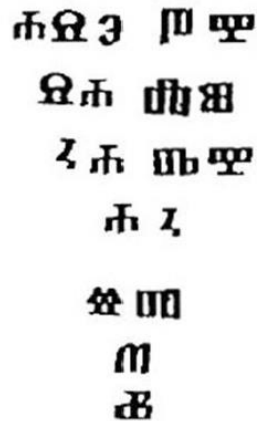
⁹ Однос апсолутне једнакости (појмова) *каѿолички* = *хрваѿски*, односно *каѿолик* = *Хрваѿ* улази на велика врата у историју и свест Хрватске тек од десничарског, језуитског, клерикалног „Свехрватског католичког конгреса” 1900. г. у Загребу, на ком је надбискуп Јосип Штетлер (Städler) изјавио, праћен бурама одушевљења: „Mi smo Hrvati i katolici, i to hoćemo da budemo. I zato se sastadosmo, da to pred cijelim svijetom izjavimo...”, а на банкету после конгреса, гроф Емил-Милан Кулмер (Kulmer) рекао је, праћен бурним повлађивањима: „Bio sam uvjeren, narodu našemu nema spasa, dok se ne okupi oko načela Crkve katoličke, dok se ne okupi pod jednim geslom – *Branimo svetu vjeru hrvatsku!* jer ja, kao Hrvat, identificiram katolištvo s hrvatstvom. Saćuvaj, hrvatski narode, ovu podlogu... Samo u katoličkoj vjeri leži moguće ostvarenje naroda hrvatskoga.”, а потоњи надбискуп, Иван-Евангелиста Шарић, назвао је те и такве закључке овога конгреса „*нашим клерикалним програмом за нови, XX vijek*”, док је цео тај конгрес и његове закључке хрватски интелектуалац и политичар Антун-Анте Радић назвао *ѿоѿовским сабором*, а хрватска напредна омладина, у својој брошури „Пораз и славље” 1902. г., назвала је овај конгрес и његове идеје и закључке *жалосном комеѿијом ѿолиѿиичкоѿ клерикализма*, прецизирајући: „Spojivši na silu pojam ne vjere, ne kršćanstva, nego baš pojam *katoličke crkvene organizacije* s pojmom *hrvatstva*, htjela se [– како кажу –] spasiti ona Hrvatska koja broji velik dio žiteljstva hrvatske narodnosti, no ne i vjere, ona Hrvatska kojoj ti isti ljudi hoće da pripoje Bosnu, da joj privedu [– како кажу –] elemenat muslimanski, da pohrvate [– како кажу –] elemenat pravoslavni.” (Novak 1989: 9–11). У том смислу, пројектовање идеја и закључака великохрватског шовинистичког клерикализма XIX и XX в., те „Свехрватског католичког конгреса” 1900. г., на једно потпуно другачије стање ствари у средњем веку представља сиљење стварности, историје и чињеница. А као доказ да ни 1900. г., па ни између два светска рата или, пак, после Другог, па чак ни дан-данас *шѿокавац/срѿофони каѿолик* није апсолутно једнако *Хрваѿ*, ја наводим, поред горепоменутих Колендића и Решетара, и нашег нобеловца Ивана-Ива Андрића који је био такође Србин католик, и академик САНУ, а у оквиру једног савременог истраживања Срба друге вере, које се тренутно врши и има за циљ да стигне до узорка од 1000 људи, те да пресек савременог стања, информатор Томислав Југовић (рођ. 1953, Војводина) каже да је Југословен/Војвођанин српског порекла, а кад би требало најпрецизније да се изјасни, Србин, тј. „Србин католик”, говори српски и мађарски, матерњи му је језик српски, католик и слави католички Божић и католички Ускрс, неће да узме хрватско држављанство ни пасош, гласа за српске партије, отворено се изјашњава и говори о свом пореклу, негативно гледа на кроатизацију Шокаца и Буњеваца, једна ћерка му је Српкиња католикиња, а друга Мађарица српског порекла, католикиња; отац му се родио у Хрватској, био Хрват српског порекла, говорио ‘хрватски’, тј. српски, био номинално католик, али је славио католичке верске празнике, није хтео да узме хрватско држављанство ни пасош, гласао је за српске партије, и пренео је сину породичну традицију да су српског порекла, да су се као Срби православци доселили из БиХ у Хрватску (а прапореклом су са КиМ), те су им онда у Хрватској прве две жене биле Српкиње православке, а после кроз 7–8 генерација католикиње, тј. [– сматра се тако –] Хрватице (Информатор 1).

¹⁰ Наиме, постоје два основна типа глаголице – *обла* и *уѿласѿа*. Обла (палеографски гледано, заправо полуобла, обла и обло-угласта) глаголица јесте најстарије, општесловенско писмо (старије од ћирилице), које су створили Ђирило и Методије. Она се користила широм словенског света: у Чешкој, Моравској и Панонији (Прашки одломци, Кијевски мисал/Кијевски листићи), у Хрватској (Бечки листићи, Клоцов зборник, Башчанска плоча), у (Вардарској) Македонији/„јужној Старој Србији” (Асеманијево јеванђеље, Зографско јеванђеље, Охридско јеванђеље, Синајски псалтир, Синајски требник/евхологион, Рилски/Македонски одломци), у БиХ или Црној Гори/„Зети” код православаца (Михановићев одломак (Апостола), Маријанско јеванђеље, Гршковићев одломак (Дела апостолских из Маријанског јеванђеља)), те у БиХ – по налазу говорећи – код хришћана неодређено (натпис (вероватно) из старе цркве у Кијевцима код Бос. Градишке), а пошто се – не једино, него – највише писа-

„СВЕВЛАД“ – www.svevlad.org.rs

кнез...” (Nakaš 2011: 110–112). Из ове повеље ми више него јасно видимо да су јеретички „крстјани”, цела „Црква босанска”/Црква Босне од „дида” све до обичног „крстјанина”, у средњовековној Босни били – Срби.

Исто важи и за нпр. угласту (и можда облу) глагољицу католика у средњовековној Босни – одређује се као део икавског старосрпског (говорног) језика, именован као језик повеље босанског владара и назначен као главни језик комуникације свих у држави под његовом влашћу 1333. г. у Сребренику речју *сръйские* [srpscije] „на српском (језику)”, односно речима *ѿомъ... сваки да... види истинуъ* [tomu... svaki da... vidi istinu] „с циљем... да свако... увиди веродостојност банових речи” (в. доле). Исто тако се одређује и као део српског етникума, што можемо видети по примеру босанског војводе „Доњих крајева” и синовца херцега Хрвоја Вукчића-Хрватинића, Јурја Војсаљића („сина ‘Војсаљег’, тј. Војсављевог”), који у својој повељи из 1434. у Крешеву исказује сопствено католичанство речима: ... *предасмо... ѿ руке ꙗ҃на викара Жѿвана, и всакомъ ѿ викаръ коꝑь викара, и вси браѣи фратромъ свеѣе Цркве катѡлицаске вире римске реда Свеѣѡта Фраꝑцишка, да... ѡпи уѿваю и ѡбарѡю ѿ всемъ ѿомъ, закопомъ Цркѡвнимъ... да є клетѣ и проклетѣ ꙗ҃номъ Боѡмъ живимъ Вдѣемъ и Синомъ и ДѸхомъ свеѣимъ, Троицомъ єдиносѸомъ, пєраздилимомъ, и свеѣомъ, ꙗ҃реустѡмъ Дивомъ Мариѡмъ, маѣерьѡ Єѡ, и •d• єваꝑѣлистѣи, и •vi• айѸстѡлома, и о избараними и всеми свеѣими ѡꝑ века, Боѣ Ѹѡдивѣшими, и да є ꙗ҃риꙋспикъ к Иꙋди 'скарѡицкомъ кои ꙗ҃рода Сина Божиѣа за •л• сребрѣниковъ, и ꙗ҃ридѸ жеꝑь к ѡꝑнимъ кои вайиѣахѸ: „Проѣни, ꙗ҃роѣни!” – Крьвь Єѡ на нихъ, и на ꙗ҃едихъ ихъ!* [... predasmo... u ruke gospodina vikara Žvana, i vsakomu vikaru kon vikara, i svoji bratji fratrom svete Crkve katoličanske vire rimske, reda Svetoga Franciška, da... oni čuvaju i obaruju u vsem tom, zakonom Crkovnim... da je klet i proklet Gospodinom Bogom živim, Otcem i Sinom i Duhom svetim, Trojicom jedinosuštom, nerazdilimom, i svetom, prečistom Divom Marijom, materju Jego, i četirmi jevanđelisti, i dvanaestma apostoloma, i o izabranimi i vsimi svetimi odvika, Bogu ugodivšimi, i da je pričesnik k Ijudi 'skariockomu koji prodava Sina Božija za tri deseti srebrnikov, i pridružen k onim koji varijahu: „Propni, propni!” – Krv Jego na njih, i na čedih jih!], тј. „... предасмо (повељу на чување)... на руке господину викару Жвану, па (онда) сваком (следећем) викару након тог викара, те целој братији фратрима реда Светог Фрање (Асишког) свете Цркве католичке римокатоличке вероисповести, да... (повељу) чувају и старају се за све (што је у повељи написано), (а) сходно правилима Цркве (римокатоличке)... да је клет и проклет од Господа Бога живога, Оца и Сина и Светога Духа, од (ове) Тројице јединосушне и неразделиве, и од свете, пречисте Деве Марије, мајке Божије, и четири јеванђелиста и дванаест апостолâ, и од богоизабраних (јеванђелиста) па (све до) свих светаца одвајкада, што Богу омилише, и нек’ буде (тај, онда, у вечнومه паклу) заједно с Јудом Искариотским који продаде Сина Божјег за 30 сребрњакâ, и заједно с онима што (тада) викаху; ‘Разапни (га), разапни!’ – Крв Његова на њих, и на децу њихову!” Војвода Јурај Војсаљић у овој истој повељи каже како су четворица њему подређених великаша којима повељу и издаје, плус сви други (подређени му великаши) – те тако и он сâм! – *ѿ дрѣжаꝑью или Срѣблинъ или Влахъ* [u držan̄ju ili Srblijinu ili Vlahu], „у власти или над (србофоним) Србима или над (романофоним) ‘Власима’ ((балканским) Романима)”, што онда по (унутрашњој) логици, и судећи по старосрпском језику ове повеље, хоће рећи да је војвода Јурај Војсаљић – (србофони) Србин, а, видесмо горе, такође и католик. То да је војвода Јурај Војсаљић Србин потврђује се и повељом босанског краља Стипана/Стjepана Остојића из 1419. у Звечају, при чијем се почетку каже да је он *краљ Срба Босне и Поморја*, а у повељи се спомиње (међу осталим подређеним великашима) и из „*Доњих крајева*” (тад још) *кнез Јурај Војсаљић, са (својом) браћом* (Nakaš 2011: 76, 77, 97, 98). Из свега изложеног следи да је апсолутно повезивање угласте (и можда обле) глаголице католика у средњовековној Босни са хрватством и Хрватима – параисторијско и паранаучно. Тако гробни натпис „дијака” (писара) Луке угластом глаголицом из 1368, на фрагменту капитета средњовековне гробнице, с локалитета „Гробље Св. Иве” у Ливну, тај „prvi otkriveni glagoljski spomenik na livanjskom području” (Vrdoljak 2003: 241, 242) можемо из угла суве науке сматрати једино једним од српских глагольских натписа на (икавском) старосрпском (говорном) језику.

Гробни натпис „дијака“ (писара) Луке угластом глаголицом 1368, из Ливна (Vrdoljak 2003: 242)

Он, транслитерован с глаголице, прочитан, те преведен, гласи: *A se / pi/sa Lu/ka di/ak 13/6/8*. [A se pisa Luka dijak (u lito) tisuća/tisućno tri sta šest des(e)t i osmo], „Писао ‘дијак’ Лука г. 1368.“ Будући да је локалитет „Гробље Св. Иве“ у Ливну заправо средњовековни фрањевачки самостан Св. Ивана Крститеља с пратећом некрополом за братију у (унутрашњем) дворишту самостана, скоро је па сигурно да је „дијак“ Лука био „дијак“ (писар) у овоме самостану (Vrdoljak 2003: 239, 240, 242).

Исто, онда, важи и за Ливањски глагољски фрагмент бревијара, на угластој глаголици, са краја XIV в., који је пронађен у Фрањевачком самостану у Ливну (изнова искоришћен као омот новије књиге) (Šimić 2008: 137) – из угла суве науке ми га можемо сматрати једино једним од фрагмената српских глагољских кодекса на српскословенском (књижевном) језику, и то с елементима (икавског) старосрпског (говорног) језика.

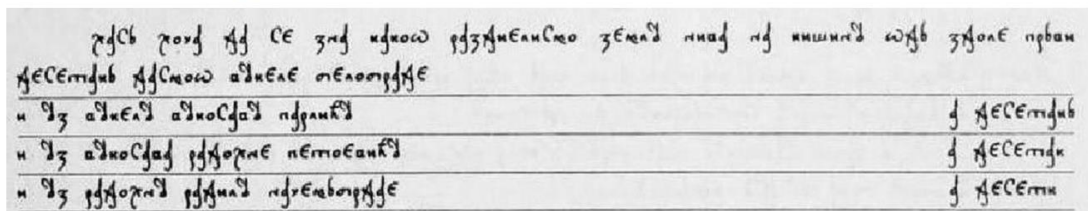

Из Ливањског глагољског фрагмента бревијара,
на угластој глаголици, са краја XIV в.
(Šimić 2008: 182).

Одломак, транслитерован с глаголице, прочитан, те преведен, гласи: *Otpusti že tri m(u) ži, si o(tveķa)ti Iob- / u, togo r(a)di ěk(o) pr(a)v(ь)dnъ v(i)diše se imъ; i ě- / rostiju prog(něva) se El[ě]u, s(i)nъ Barahie- / lъ Buzitъ, ot roda Ravi. I progn(ě)v(a) se / prot(ivu) Iobu togo r(a)di prav(ь)dnъ se r(e)če, / pr[ě]d (B(ogo)mъ). I na tri priēt(e)li ego progn(ě)v- / a se, zane ne obrētu*

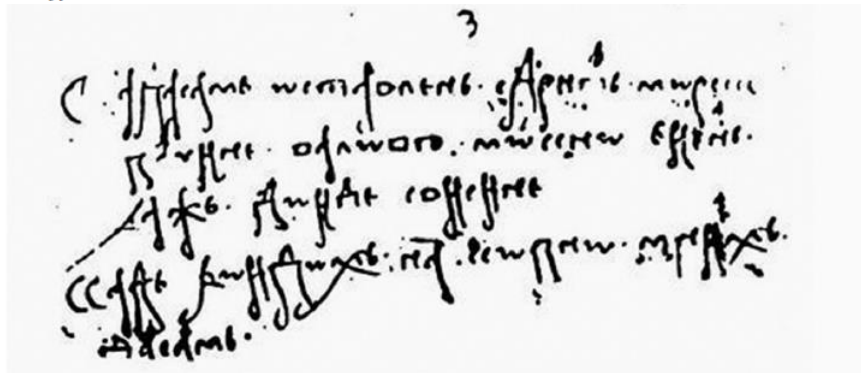
otv(e)kaniē iskuš- / [ena...] [Otpusti že tri muži si otvećati Job- / u, того ради jako pravēdēn vidīše se jim; i ja- / rostiju prognīva se Jeliyu, sin Barahije- / Ij Buzić, ot roda Ravi (Aramova). I prognīva se / protivu Jobu того ради pravēdēn se reče, / prid Bogom. I na tri prijatelji jeho prognīv- / a se zanje ne obritu otvećanija iskuš- / [ena...]], тј. „Прекиде (Јелијуј ову) тројицу, да то (више не) одговарају Јову, (а) услед тога што је (Јов) у њиховим (очима) био праведник Божји; па се (зато) љуто (‘љутњом’) (на њих) разљути Јелијуј, син Вузита/ Вузићанина Варахила (‘Вузитов Варахилов’), из породице Арамове. Разљути се (Јелијуј тад и) на Јова због тога што (Јов) себе описа као праведника Божјег, (и то) пред (лицем) Божјим. А на (ова) три његова пријатеља разљутио се (Јелијуј) јер они не дадоше (ваљан) одговор на питања (што им је поставио Јов) ког је (лично Ђаво) на кушњу ставио (‘кушанога’)...” (Šimić 2008: 174). Надаље, сматрам да се овај Ливањски глагољски фрагмент брeвијара – исто као горепоменути грoбни глагољски натпис из Ливна и његов писац, „дијак” (писар) Лука – скоро сигурно може повезати са средњовековним фрањевачким самостаном Св. Ивана Крститеља у Ливну.

¹¹ Упоредити:

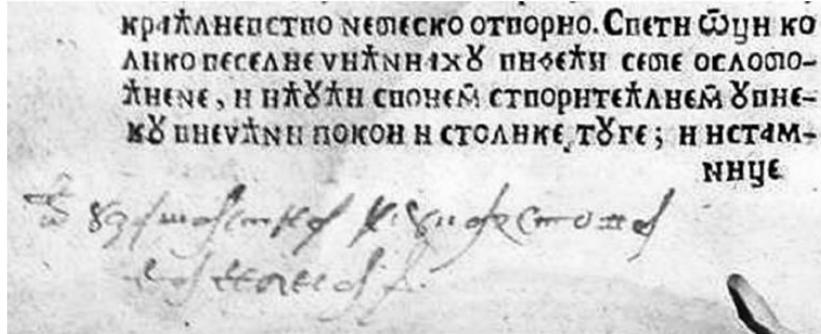
Из „Пописа земаља царскога/султанскога хаса у Фочи”,
писаног у „Хочи” (Фочи) око 1500.
(Truhelka 1915: VI)

Одломак, преписан, прочитан, те преведен, гласи: ХаСъ ‘Хоча’ – да СЕ зна какоω раз-
диЕлиСмо зЕмлѸ ни□а: на КишинѸ ѿдъдѸлЕ ѿрѸи / дЕСЕѸакъ дАСмоω – □ѸкЕлЕ
БЕлоБрадЕ, / Ѹз □ѸкЕлѸ – □ѸкоСа□Ѹ ПарлићѸ а дЕСЕѸакъ, / Ѹз □ѸкоСа□а –
РадохнЕ ПЕѸиоЕ□ићѸ а дЕСЕѸак, / Ѹз РадохнѸ – РадилѸ, на чЕмъ БрдаЕ, а дЕСЕѸ[а]
к... [Has ‘Hoća’ – da se zna kako razdjelismo zemlju njiŭâ: na Kišinu odzdole prvi / dese-
tak dasmo – Vukele Belobrade, / uz Vukelu – Vukosavu Parliću jedan desetak, / uz Vuko-
sava – Radohne Petojeviću jedan desetak, / uz Radohnu – Radilu, na čem brda je, jedan
desetak...], тј. „(Царски/Султанов) хас ‘Хоча’ – да се зна како смо (међу собом) разде-
лили земљу под њивама: прво смо (?) у правцу (?) Кишине, с доње стране, (једну њиву,
на коју се плаћа) десетина доделили – Вукели Белобради, (одмах) поред Вукеле (доде-
лили смо) – Вукосаву Парлићу једну (њиву, на коју се плаћа) десетина, (одмах) поред
Вукосава (доделили смо) – Радохни Петојевићу једну (њиву, на коју се плаћа) десети-
на, (одмах) поред Радохне (доделили смо) – Радилу, на ком год (делу) брда била, једну
(њиву, на коју се плаћа) десетина...”

Најстарији поетски запис у Дубровнику, 1421. Џон(к)а Калић(евић)а,
царинског нотара, на белом листу „Статута царинарнице”
(DADU: Statut Carinarnice/Liber statutorum Doane 1421)

Он, преписан, прочитан, те преведен, гласи: Са_да самъ ѿста_влѣнъ с_ридѣ морс_ке / п_уч_ине, ѿ ал_вѿ мо_чно б_иенъ; / да_ж'ѣ д_ои_де с_ѿ н_ине. / Ка_дѣ д_ои_дѣ на_ви_дѣ, м_нихъ / да самъ... [Sada sam ostavljen srid morske pučine, valovju močno b'jen; daž' dojde s visine. Kad dojdoh na kopno, mnih da sam...], tj. „Сад сам (ево) остављен (сам) посред морске пучине, таласима бијен баш; (а) и киша (на све то) пристиже с (небеских) висина. Кад (напоследку) стигох на копно, помислих да сам...”

Из катехизиса за босанскохерцеговачке католике, штампаног 1611,
„Наука крстјанског за народ словински” фра-Матија Дивковића, са писаним
записом испод штампаног текста (Дивковић 1611 [I], 65)

Извадак, преписан, прочитан, те преведен, гласи: ... С_пе_ти ѿ_ун_ко_лн_ко_пе_сел_ен_е в_нл_нн_хѣ п_нз_ел_н с_ет_е о_сл_об_о- / љ_ен_е, и и_нѣ_лн с_по_не_м с_то_пр_ит_ел_не_мѣ ж_пн_ем_ѣ п_не_вл_нн_ѣ п_ок_он_ѣ и с_то_лн_ке, т_ѣж_е; и н_ст_ам_ни_це... // ѿ_ѣ ѣ_аш_а с_ти_а И_сѣ_хр_ист_ов_а на_ве_беса † [... Sveti otc, koliko veselije činjahu videći sebe oslobođene, i iđuci svojem Stvoritelj[u] uvijek, vječni pokoj is_тolike tuge, i is_тtamnice... ; Ot uzašasti_{ја} Isukrstova na Nebesa], tj. „ ... Колико су свети оци радосније делали доживљавајући себе ослобођенима, још док су на путу свом Створитељу (до) у Вечност, (доживљавајући) вечни спокој од силне туге (овога живота), и (то јер бејаху ослобођени) из тамнице [Лимба]... ; О ускрснућу/васкрсењу Исукрста/Исукрста на Небеса”.

¹² Титуларна имена босанских краљева доносим у оним облицима у којима се у повељама јављају, стављајући – природно – на прво место икавски облик имена.

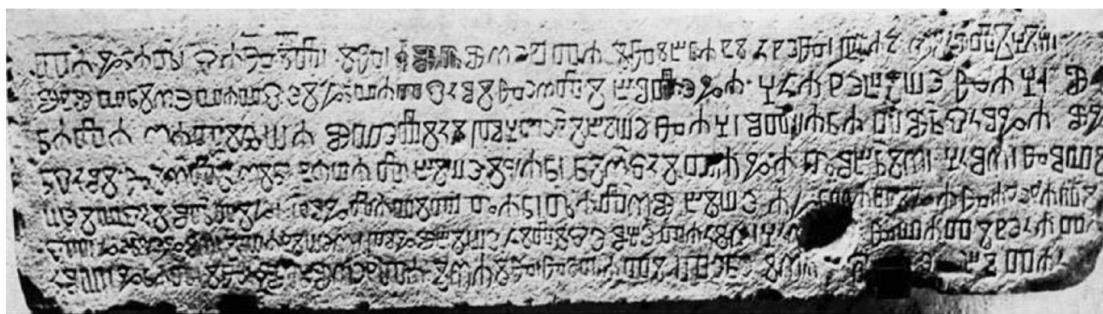
¹³ Напомињем да је од, *данас* у склопу БиХ и штокавских, а *некада* чакавских, Цазинске крајине, Бихаћа и личке (планине) Пљешевце, *изворно* насељених („правим”) Хрватима чакавцима (в. нап. 15) – у склопу средњовековне Босне био једино источни део личке (планине) Пљешевце (Ресо 1980: 163; Ђирковић 1964: 162). Стога је („правих”) Хрвата чакаваца под влашћу средњовековне Босне било у маси једино у Далмацији, што се, онда, и очитује у повељама босанских владара.

¹⁴ *Краљевс[тв]в(а) босанскоја и јоспоцтва сръбскоја* [kraljevstva bosanskoga i gosprostva srbskoga] преведено је досад пола лоше, пола добро као „краљ Босне/босански краљ и (племенита) господа Србије” (Vego IV 1970: 34, 35). Наиме, старосрпска реч *к_раљевс_тво* [kraljevstvo] значи између осталог и „(наше/његово) краљевско височанство” (уп. РКСС 1: 487 [‘држава’... *родишели краљевства ми*]). А старосрпска реч *јоспоцство* [gospodstvo] – кад се односи на више људи – значи између осталог и „(племенита) господа”, односно „господа (владари)” (нпр. Nakaš 2011: 92 [... *ѿбѣшовасмо јоспоцтвѣ гѣбровачкоуѣ, кпѣзѣ, властелѣмѣ и всои ѿикипи гѣбровачкоуѣ... како и ј(о)ѿпоцтвѣмѣ гѣбровачкоуѣ*]; уп. РКСС 1: 225 [‘власт’... *ѿвише, коѣ сѣ имали ѿ јовѣлахъ са јоспоцтвомѣ рашкимѣ и сръбскимѣ*]), док, придев *сръски* може значити и „српски” и „Србије”, за шта упоредити да *босански бан* значи „бан Босне”. Дакле, могућ (а смишлен) превод је или „(племенита) господа српска” или „(племенита) господа Србије” или „господа (владари) Србије”. Шта је од наведенога? – Будући да је у историјским изворима забележено да су се босански властелин Павле Раденовић и од њега потекла властеоска породица Павловића сукобљавали само са другим властеоским породицама у Босни, првенствено с Косачама (Сандаљем Хранићем, Влатком Херцеговићем),

те с босанским краљем (Стипаном/Степаном/Стефаном Остојом, Стипаном/Стифаном/Штефаном Твртком (II) Твртковићем, Штепаном/Штефаном/Стефаном Томашем Остојићем), као и Дубровником, а никада са Србијом (Ђирковић 1964: 216, 246, 262–65, 292, 330), једина могућност превода, која остаје, је – „(племенита) господа српска“, логично, у Босни/Краљевине Босне!

¹⁵ Како је изгледала („права“) хрватска/чакавска редакција старословенског/„хрватскословенски“ (књижевни) језик, илустрације ради, дајемо (транслитерован) одломак из глагољског „Врбничког бревијара“ (из Врбника на Крку) с прелаза XIII у XIV в.: *Muž' běše v Z(e)mli avsid'scě imenem' Jov'. I bě č(lově)kъ tъ istin(ъ)n', neporoč(ъ)n', prav(ъ)d(ъ)n', b(o)gočъstiv'. Otrěbae se ot vsakoe zъlie veščī. Bist' že emu s(i)n(o)v' 7, i deščeri tri... I egda bě ěko i sъ d(ъ)n', i se pridu an:j(e)li B(o)ži prěd'stočti prěd' G(ospodъ)m', i D'evol' pride š nimi...* [Muž beše v Zemlji avsidscie imenem Jov. I bie človek t istinēn, neporočan, pravēdan, bogočastiv. Otrēbaje se ot vsakoje zlije veščī. Bist že jemu sinov sedam, i deščeri tri... I jegda bie jako i sē dan, i se pridu an:jeli Boži priedstojati pried Gospodēm, i Djavol pride š njimi...], тј. „Био (једном) један човек у Земљи „узијској“ (Узу) који се звао Јов. Био је то човек заиста верујући, без порока и мана, праведник Божји и предан вери. Уздржавао се од сваког чињења зла. Имао је седам синова, и три кћери... А кад дође тај (један) дан, ево (их) дођоше анђели Божји да стану пред Господа (Бога свога), а уз њих (ту) дође и Ђаво...“ (Hamm 1960: 60), где у једном класичном старословенском тексту видимо уметнуте гласовне црте и облике старочакавског/ („правог“) старохрватског (говорног) језика: *vešč* „јсл./стсл. *вешѣ* ‘дело’“, *deščeri* „јсл./стсл. *дѣшѣре* ‘(те) кћери’“, *an:jeli* „анђели“ – са *ш* уместо *шѣ* (*vešč*, *deščeri*), *j* уместо *ђ* (*an:jeli*) и „вокализацијом“ (старијег, „уопштеног“) полугласника *ъ* [ə] у *e*, у крчком врбничком говору (*deščeri*) (Ресо 1980: 141, 147; Белић 1969: 83).

На овом месту желим да напоменем како уверење неких хрватских аутора да су типично (старо)чакавске гласовне црте, *ш*, *ж* уместо *шѣ*, *жд* и *ј* уместо *ђ*, у БиХ знак и остатак тога да је на томе простору некада био чакавски/ („прави“) хрватски – па тиме, онда, и („прави“) Хрвати! – без иједнога основа јер је Стјепан Ившић „*odbacivao i pretpostavku da su neke tipično šćakavske osobine [u štokavskom u BiH] čakavskog porekla... ističe da on ne smatra ‘da su u nekim štokavskim govorima: ikavizam, stariji akcentat, tj, dj mjesto č i đ... šć mjesto št, j mjesto đ i stariji oblici... sve sami ostaci čakavski.’*“ (Ресо 1980: 97; уп. и Пецо 1981). А што се тиче овога уверења неких хрватских аутора да је и икавица у БиХ знак и остатак тога да је на томе простору некада био (данас генерално) икавски чакавски/ („прави“) хрватски – па тиме, онда, и („прави“) Хрвати! – оно је исто тако без иједнога основа јер се икавица у оквиру штокавског/српског (прецизно говорећи) „јавила прво у ‘архаичним’ говорима средње Босне па се одатле пренела и на чакавске дијалекте у западној Далмацији и Хрватској до Купе“, при чему се мора знати да је „(‘источни’) чакавски... [па тиме и („прави“) Хрвати!] некад заузимао... и западни део [данашње] Босне“, прецизније Цазинску крајину, Бихаћ и личку (планину) Пљешевцу до Уне, а даља стара граница чакавског и штокавског – па тиме и („правих“) Хрвата и Срба штокаваца – јесте река Цетина испод Сплита, што исто важи и ваздушном линијом за острва (данас скоро сва чакавска), закључно са Шолтом, али на којима свима и дан-данас има штокавских зона/„оаза“ (Белић 1969: 89; Ресо 1980: 139, 140; Ивић 1986: 37, 38). А као пример – разликовања ради! – како изгледа („права“) хрватска/чакавска глагољска епиграфика, дајемо један од најлепших (угласто)глагољских натписа XV в. на икавском старочакавском/ („правом“) старохрватском (говорном) језику, управо из, *данас* у склопу БиХ и штокавске, а *некада* чакавске, Цазинске крајине, *изворно* насељене („правим“) Хрватима чакавцима – Бужимски натпис (из старог града Бужима), из времена након 1495.

Бужимски натпис (из старог града Бужима), из времена након 1495.
(фото: Љ. Кртељ [Vego IV 1970: 92])

Он, транслитерован с глаголице, прочитан, те преведен, гласи: Та градъ sazidyъ iz fundamenta iz[ъ]brani knezъ IOraj Mikuličićъ. U 'nu vrimе, va vsej Hrvatskoj zemlji bol-[j]lega č(ovi)ka ne biše, zač u kral[j]a Mati[š]a u veliki počten[j]i biše, zač ot cara turskoga Ug[ъ]rskoj ziml[j]i mirъ našaъ biše. I car rimski, ta ga dobrim č(ovi)k(o)m zoviše. I vs(a)ki od tihъ poglavitъ – darъ daъ m[u] biše, a Hrvati ga, za nēnavistъ, hercegomъ Ivanišemъ pogubiše. Ki li se oče takim č(ovi)k(o)m zvati, neka takovъ – gradъ iz fundamenta ima izъzidati, tere ima s[voy] bitakъ! [Та градъ sazidal iz fundamenta izbrani knez Juraj Mikuličić. U 'nu° vrimе, va vsej Hrvatskoj zemlji boljega čovika ne biše, zač u kralja Matijaša u veliki počtenji biše, zač ot cara turskoga (u) Ugarskoj zi°mlji mir našal biše. I car rimski, ta ga dobrim čovikom zoviše. I vsaki od tihъ poglavit – dar dal mu biše, a Hrvati ga, za nēnavist, hercegom Ivanišemъ pogubiše. Ki li se oče takim čovikom zvati, neka takov – grad iz fundamenta ima izzidati, tere ima svoj bitak!], тј. „Град пред тобом сазидео је из темеља изборни кнез Јурај Микуличић. У то време, у целој Хрватској није било бољег човека (од њега), (па) је зато (и) био веома уважен код краља Матијаша (Корвина), (а) зато је (и) од турскога цара/султана у Угарској испословао мир(овни уговор). И цар Ромејâ, (и) он га је (сматрао и) звао добрим човеком. Сваки од тих владара – послао му је (краљевски) дар, а Хрвати га, из зависти, убише преко херцега Иваниша. (Свак) онај ко хоће да га (људи) зову так(о добр)им човеком (као што беше Јурај) – нек (прво) сазиде град (као овај) из темеља, па нек му је за живот!“ (Vego IV 1970: 93). Уз то, на прочитане помене *Hrvatska zemlja* и *Hrvati* у овом натпису на икавском старочакавском/(„правом“) старохрватском (говорном) језику, могу као потврду апсолутне једнакости (појмова) *чакавац* = *Хрваџ*, односно *чакавски (језик)* = *хрваџски (језик)* додати и то да се у збирци катастарских докумената на „брзописној“ (писаној) угластој глаголици, из периода 1275–1395, „Истарском разводу“, такође на старочакавском/(„правом“) старохрватском (говорном) језику, али екавском, језик у употреби назива чак 24 пута *хрваџским језиком*, у склоповима *jezikom hrvackim* (21 пут) „на хрватском (језику)“, *jezikom hrvackem* (једанпут) „на хрватском (језику)“, *jezikom hrvackom* (једанпут) „на хрватском (језику)“ и *nodara hrvackoga* (једанпут) „нотара за хрватски (језик)“ (ArkivPJ II 1852: 232–266; Ресо 1980: 138). А где је била даља стара граница кајкавског и штокавског – па тиме, такође, и похраћених Словенаца/ (данашњих) Хрвата и Срба штокаваца – од границе данашње БиХ и Хрватске па идући према северу? – Та се језичка граница поклапа са (северним) делом (источне) границе средњовековне Славоније/Посавске словеначке кнежевине у народу зване „Словиње“ и тек доцније дошле под хрватску власт, а који је секао линијом кроз данашњу (средњу) Славонију, од Саве до Драве (Ивић 1986: 35; уп. Šišić 1920: 69), прецизније, отпре ушћа Босне у Саву па на северозапад, секући реке Бић, Брезницу, Вуку, Вучицу, и Карашицу, а остављајући на левој страни Диљ и Папук (Klaić i dr. 1954: 31), угрубо од Врпоља до Доњег Михољца, што се на северу угрубо поклапа са данашњом границом кајкавског и штокавског, односно кајкавском зоном/„оазом“ у близини Вировитице (Ресо 1980: 164). Стјепан Ившић дао је изврстан предлог да се ова стара граница кајкавског и штокавског потврди и кроз топонимију, али је на све то ипак омашио предложивши да екавица топонима треба да указује на (генерално екавски) кајкавски

(Ресо 1980: 170), као да војвођански говори нису *in se* екавски (Белић 1969: 88) те да не можемо природно претпоставити да пре досељења икаваца и ијекаваца у (данашњу) Славонију, те њиховога доношења икавице и ијекавице, штокавска Славонија јесте била екавска – једнако као и кајкавска Славонија. Но, мислим да се Ившићева идеја да применити, али тако да се у историјским и садашњим топонимима траже типичне општекајкавске или источнокајкавске гласовне црте које стоје искључиво насупрот штокавским (Ресо 1980: 168, 171, 174, 175). Узевши за материјал један од најстаријих сачуваних пописа (данашње) средње Славоније, турски попис санџака Пожега из 1579. (Hafizović 2001: 405–21), пронашао сам следеће историјске и садашње топониме са кајкавским гласовним цртама (наравно, под условом да је читање с османског турског без упитника и да су топоними тачно записани, те да су други њихови записи, ако их има, такође тачни, плус да у материјалу/попису морају упоредо стојати и паралелне штокавске гласовне црте): *Caplinci* „бивше село Чапинче код Драготина близу Ђакова” (љ > л; = шток. *Чаџинци*), *Češlavci* „‘мезра’/имање у селу Стрижевици-Орљавцу, данашњима Стрижевици и Орљавцу код Славонске Пожеге” (љ > л; = шток. **Чешљавци/*Чешљевци*), *Črnkovci* „шума у селу Хотар, бившем селу код Кућанаца Ђаковачких код Ђакова”, *Črnkovci* [+ *Csernekovczy, Czerenkoviczy, Csrenkovacz, Csrenkovczy*] „село код Бочкинаца близу Доњег Михољца” (чр остало; = шток. *Црнковици*), *Dubje, Kletje* „њиве у селу Брешћановцу, данашњим Брестановцима код Црнца близу Ораховице” (џ, џј остаје; = шток. *Дубље, *Клѣће*), можда *Knažinovci* [+ *Knesewcz; Knesci, Knesczi, Kenesisi, Kneschy*] „село Кнешци између Зариоца и Цигленика код Славонске Пожеге” (▲ [eⁿ] > *e/a; = шток. **Кнежиновци*), *Miholci* [+ *Mihalyevczy, Michalievczy*] „село Михаљевци Плестернички код Кнежаца близу Славонске Пожеге” (љ > л; = шток. **Михољци*), *Osetje* „заселак бившег села Мало Поречје, данашње шуме Поречки Гај код Велимировца близу Нашица” (џј остаје; = шток. **Осеће*), *Priblatje* „‘мезра’/имање код бившег села Чешника/Чешнића близу Мигаловаца код Славонске Пожеге” (џј остаје; = шток. **Приблѣће*), *Raskrtje* „шума у данас непознатом селу Воштаревице/Воштаревица, између река Нашичке ријеке и Бр(е)снице, тј. код Нашица” (џј остаје; = шток. **Раскрђе*), *Sopje* „данас село, некада варош, код Капинаца близу Подравске Слатине” са засеком *Malo Sopje* или *Sopica* (џј остаје; = шток. **Соџље*), *Srednica* „‘мезра’/имање у бившем селу Обрадов Ваџ код Велике близу Славонске Пожеге” (њ > н; = шток. **Средњица*), *Steklenci* [+ *Sztaklenczy, Sztaklenczi*] „бивше село, данас вероватно потез Селишћа код Подгајаца Подравских близу Доњег Михољца” (џ [ə] > е; = шток. **Сѣакленци*), *Vraneva* или *Vranodol* „‘мезра’/имање у Орљавској нахији, тј. код Орљавца близу Славонске Пожеге” (њ > н; = шток. **Врањева*), *Zablatje* „‘баштина’/наследно имање у бившем селу Тивановци, данашњем потезу Ивановци код Лацића близу Доњег Михољца” (џј остаје; = шток. *Заблѣће*), *Žabjak* „‘мезра’/имање код села Тиборјанци између Велишковаца и Виноградаца код Валпова” (џј остаје; = шток. *Жабљак*) (Hafizović 2001: 60, 100, 101, 103, 137, 138, 195, 213, 303, 315, 335, 343, 345, 354, 357, 358, 392). Из изнесенога видимо да је концентрација историјских и садашњих топонима са кајкавским гласовним цртама скоро у потпуности у границама средњовековне Славоније/Посавске словеначке кнежевине. Тиме се, видимо, и историјски факти ауторитета попут Наде Клаић и језички факти ауторитета попут Павла Ивића – сасвим слажу! Иначе, кајкавски дијалекат испрва је био део словеначког језика, па се од њега одвојио, ушавши у сферу чакавског/(„правог”) хрватског, али и штокавског/српског језика (Ивић 1986: 34, 35; Ресо 1980: 165–69), за шта је јасан доказ то да се кајкавски дијалекат чак и 1651. г. зове *slovensko slovo, slovenščina* и *slovenski jezik* (тј. словеначки језик), његово говорно подручје *Slovenski orsag* (тј. „Словеначка земља”/Словенија), а становници тога подручја *Slovenci*, и то по речима рођенога жумберачког кајкавца и загребачког бискупа Петра Петретића, који је усталичио Петера Зрињија/Петра Зринског за хрватског бана, и наручио да се изради данас чувени, предивно извезени „Божји гроб” (предускршњи модел Гроба Господњег) у Загребачкој катедрали (ArkivPJ IX 1868: 312–18; уп. Petrić 2009: 40–44; уп. Šišić 1920: 69). Наводим, као значајан на тему, и чланак Анте Радића „Тко је спасио хрватски народ?” из 1903. Он у њему вели: „U staro vrijeme, i još pred 300 do 400 godi-

На страну ове странпутице глаголског стања, активног или пасивног, и временске равни, из граматике старословенског можемо сазнати да се глаголски придев садашњи (тј. партицип презента актива) мора превести увек активно, несвршено и исто временом са главном радњом, дакле *сѣи* [sɛi] се може превести као: убијајући, који убија/је убијао/буде убијао, како/где убија, кад/док убија/је убијао/буде убијао, пошто убија/је убијао/буде убијао – и никако другачије (Ђорђевић 1990: 165–67). А када се овом глаголском придеву садашњем (тј. партиципу презента актива) дода глагол *бѣи* у неком времену (што је чисто грчка конструкција, вештачки пренесена) – добија се то време глагола који је у партиципу, и такође активна и несвршена радња: *ѣсѣи сѣи* [jest sɛi] „букв. ‘бива убијајући’, тј. убија”, *бѣ сѣи* [be^(a) sɛi] (са старијим изговором гласа *ѣ*) „букв. ‘бивао је убијајући’, тј. убијао је”, *бѣдет сѣи* [boⁿdet sɛi] „букв. ‘би(ва)ће убијајући’, тј. убијаће”, *бѣди сѣи!* [boⁿdi sɛi!] „букв. ‘бивај/буди убијајући!’, тј. убијај!” (Ђорђевић 1990: 202, 203).

²⁰ Као научник у служби *стварности*, ја не могу прихватити нити користити сасвим рецентни етноинжињеријски назив 'Бошњаци' и језичкоинжињеријски назив 'босански (језик)', јер то је као кад би се данас-сутра од Срба протестаната створила (одвојена) српска народност протестаната, која би се онда звала **Прошестанџи*, а доцније, једног дана (након можда чак и сукоба с матичним народом), неко од тих **Прошестџанџа* дође на идеју (коју узме свим силама спроводити у дело) да се они одсад имају звати нпр. **Раџи*, а свој језик **раџки*, иако су „Раџи“ и „раџки (језик)“ нововековни историзми за Србе (православце или, пак, католике, одн. (одвојену) српску народност Буњевце) и за српски језик (РМС 5: 458–460; Филиповић 1967: 309; Kujundžić-Ostojić 2016: 20 [А. Ivić], 25 [М. Mandić], 65 [G. Pataковић]; Информатор 2: „Мађарица буњевачкосрпског ('раџког') порекла“, најпрецизније „Српкиња католикиња“). А да је средњовековни (старосрпски/српскословенски говорни/књижевни) назив *Бошњанин* и касније *Бошњак* значао само, географски, човека (Србина) из средњовековне Босне, више него јасно видимо из повеље босанског краља Стипана/Стифана/Штефана Твртка (II) Твртковића из 1405. у Билим Селиштима (у жупи Трстивици), при чијем се почетку каже да је *Сѣиѣанъ Тврѣѣ'ковъ Тврѣѣков[и] ѣъ... краљъ Срѣблѣмъ Босни, Приморью, Хѣмци земли, Допимъ краѣмъ, ѣсорѣѣ, Соли, Подрѣѣнью, Заѣаднимъ сѣѣранамъ и к ѣѣомю* [Stipan Tvrtko Tvrtković... kralj Srbijem Bosni, Primorju, Humci zemlji, Donjim krajem, Usori, Soli, Podrinju, Zapadnim stranam i k tomu], тј. да је „Стипан Твртко Твртковић... краљ Срба Босне, Поморја, Захумља, 'Доњих крајева', Усоре, Соли, Подриња, 'Западних крајева'/Завршја (а Ливно с околином је било у Завршју!) итд.“, потом краљ Твртко II Твртковић потврђује све дотадашње повеље-међудржавне уговоре Босне и Дубровника, па, између осталог, каже: *ѣѣ'о ѣѣди ѣ Бошњанинъ али Краѣѣѣѣѣ босанѣскоѣ... комѣ ѣѣди Дѣбровѣѣанинѣ...* [tko godi je Bošnjaniin ali Kraljstva bosanskoga... komu godi Dubrovčaninu...], тј. „ко год да је Бошњанин, или/тј. (рођењем из) Краљевине Босне... било ком Дубровчанину...“ (Nakaš 2011: 70; Новаковић 1875: 126; РКСС 1: 68; РСАНУ I: 85, 86).

²¹ Наиме, Вук је од почетка до краја свог реформаторскога рада тврдио да је sloво *j* преузео – из латинице, али је научно утврђено да је њему била позната претходна српска употреба од Русâ преузетог рукописног „брзописног” (писаног), рекосмо пореклом грчкога, тзв. „десетеричног” и – *i*, у облику *j*, које се читало и [j] и [i]. Да је Вук отпре знао за ово *j* [j, i], наводимо запис с омота писма Правитељствујушчег совјета сербског Вуку од 11. 6. 1813: *Примлѣше у маѣистѣрѣиѣ Пожаревачкомъ 11. jѣnia 1813*, где видимо генитив *јунија* „јуна” написан са словом *j*. За претходне, старије употребе можемо навести рукописе Јована Рајића, где он пише: *јошѣѣ, својомъ, својой, које, објѣданје* (али у штампаном издању, на тим местима, уместо *j* стоји *i*!), затим хоповске (1759) и далматинске (1767) записе Доситеја Обрадовића, власторучни запис Доситеја Обрадовића из 1764. на првој корици руског штампаног псалтира, где он пише: *јеромонахъ, Кијевовойечерска лавра*, унос од 17. 2. 1758. о пострижењу Доситеја Обрадовића у „Саборном протоколу манастира Хопова”, где је Димитрије-Доситеј уписан као *Димитѣрjѣј Георгѣевичъ* [Dimitrij Georgijevič], тј. Димитрије Ђурђевић („син Ђурђев”), потом „Циркуларни протокол парохије новоградишке”

где пише: *кляѣвойресѣуїленїја, уваженїје*, циркуларно писмо пакрачког епископа Кирила Живковића из 1806, где он пише *ѣрійесѣвја*, писмо једног вршачког трговца почетком XIX в., где он пише: *Јанковичѣ, јоѣе, једнымѣ*, Карађорђево „Деловодни протокол“, где пише *бојомѣ*, тапију Правитељствујушчег совјета сербског калуђеру Милентију, где пише *својой*, као и Молерово писмо Доситеју (Поповић 1981: 7–9), а на све ово додајем да сам ј [j] виђао и у МКР, МКВ и МКУ XVIII и XIX в. Темишвара и Шенђурца (у Румунији), оквирно око 1800.

²² Глаголски облик *с(ѣ)ѣрь* [str, satr] јесте старосрпски/српскословенски (говорни/књижевни) споредни облик (3. л. јд.) аориста *с(ѣ)ѣре* [stre, satre] „сатре“, од глагола *с(ѣ)ѣрьѣи* [strti, satrti], што је исто што и *с(ѣ)ѣрьѣи* [streti, satreti] „сатрети“ (РКСС 3: 260; Miklosich 1862–65: 354, 355), а скоро исто је и дан-данас у српском – *сатир* је споредни облик (3. л. јд.) аориста *сатире*, од глагола *сатирѣи*, што је исто што и *сатирѣи* (РСЈ 2011: 1172).

²³ Глаголски облик (3. л. јд.) презента *лежитѣ* [ležit] „почива“ представља облик из старијег говорног/књижевног језика, јужнословенског/старословенског, који је на овом месту очуван – узвишеног стила ради, што, наравно, не значи да није део старосрпског (говорног) језика пошто су у језику, генерално, и ти архаизми са стилском функцијом део савременог/савременог језика, за шта упоредити у (савременом) српском *ѣиѣи* и *ѣма*, *буди бої с нама!*, *све и свја*, *анѣли*, *Христѣос воскресе!* итд. Стога је уверење аутора горњег чланка да се и по овом јужнословенском/старословенском облику *лежитѣ* гробни натпис попа Тиходрага (‘Тјеходрага’) може (изненађујуће) датовати још у XII в. (Marić i dr. 2007: 17) – без основа, а и увидом у збирку свих досада откривених ћириличких натписа средњовековне Босне, проналазимо исти овај архаизам са стилском функцијом *лежитѣ* [ležit] „почива“ и у XV в., на гробном натпису Дракца Тихмилића из Бркића код Калесије близу Тузле (Kardaš 2014: 137), што помињу и аутори горњег чланка, али тај натпис (што би се по њиној логици аутоматски очекивало) они не датују у XII в. (Marić i dr. 2007: 17).

²⁴ Гробни натпис православног попа Тиходрага (‘Тјеходрага’) налази се сада у сталној поставци археолошке збирке Фрањевачког музеја и галерије „Горица“ у Ливну, а филијала Хрватске поште у Мостару издала је 2017. г. редовну поштанску марку у вредности од 0,9 конвертибилних марака, уз вињету, самолепљиву марку, жиг и штампани коверат првога дана издавања, у тиражу од 130.000 примерака, а под насловом „(Bosna i Hercegovina/ Federacija BiH –) Arheološko blago 2017. – ploča s natpisom popa Tjehodraga (u Lištanim)“:

Редовна марка филијале Хрватске поште у Мостару, уз жиг, са гробним натписом православног попа Тиходрага (на вињети) (Napoli 2017).

Литература:

Кирилица:

- Белић, А. (1969), *Основи историје СХ језика I – Фонетика*, Београд: Научна књига.
- Бошковић, Р. (2000), *Основи ујоредне грамаџике словенских језика*, Београд: Требник.
- Грковић, М. (1977), *Речник личних имена код Срба*, Београд: Вук Караџић.
- Десница, Б. (1951), *Историја кошарских ускока 1684–1749 II*, Београд: САНУ.
- Дивковић, (фра-)М. (Дикоић, фра-М.) (1611), *Наук крстијански за народ словински (Наџк карстијански за пародъ слоински) [I], II – Сто чудеса, алиџи Зламенија блажене и славне Боџородице Дивице Марије (Сто џдесаа, алиџи Зламениаа Блажене и [с]лаиџе Боџородице Диџице Марије)*, Венеција (Мнеци): Петар Марија Бертран.
- Ђорђић, П. (1990), *Историја српске кирилице*, Београд: ЗЗУНС.
- Ивић, П. (1986), *Српски народ и његов језик*, Београд: СКЗ.
- Ивић, П. (1991), *О значењу израза lingua Serviana у дубровачким документима XV–XVIII века*, Ивић, П., „Изабрани огледи II – Из историје српскохрватског језика”, Ниш: Просвета, 207–22.
- Информатор 1: Томислав Југовић, рођ. 1953, САП Војводина, Србија.
- Информатор 2: Т. И., рођ. П., рођ. 1937, САП Војводина, Србија.
- Информатор 3: В. К., рођ. 1968, Ливно, БиХ.
- ИСН I–VI: Самарџић и др. (1981–1993), *Историја српског народа I–VI*, Београд: СКЗ.
- Колендић, П. (1964), *Из старог Дубровника*, Београд: СКЗ.
- Милаш, Н. (1901), *Православна Далмација – историјски преглед*, Нови Сад: ИК А. Пајевића.
- Новаковић, С. (1875), *Српски томеници XV–XVIII в.*, „Гласник СУД” № XLII, Београд: СУД.
- Пецо, Асим (1981), *Штокавско-чакавска размеђа*, „Наш језик” № XXV 1–2, Београд: САНУ, 74–81.
- Поповић, М. (1981), *Јоша*, Београд: Вуков Сабор – Тршић, Рад.
- Решетар, М. (1926), „*Либро од мнозијех разлоја*”, *дубровачки кирилски зборник од г. 1520*. (ЗЗИЈКСН № 15), Сремски Карловци, Београд: САНУ.
- РКСС 1–3: Даничић, Ђ. (1863–64), *Рјечник из књижевних старина српских 1–3*, Биоград (Београд): Државна штампарија.
- РМС 1–6: *Речник српскохрватског књижевног језика 1–6* (1967–76), Нови Сад, Загреб: Матица српска, Матица хрватска.
- РСАНУ I–: *Речник српскохрватског књижевног и народног језика I–* (1959–), Београд: ИСЈ САНУ.
- РСЈ: *Речник српског језика* (2011), Нови Сад: Матица српска.

- Спасић и др. (1991): *Родословне таблице и грбови српских династија и властеле*, Београд: Бата (Bata).
- Томовић, Г. (1974), *Морфологија ћириличких написи на Балкану*, Београд: САНУ.
- Ђирковић, С. (1964), *Историја средњовековне босанске државе*, Београд: СКЗ.
- Филиповић, М. С. (1967), *Етнолошки записи с пута по западној Босни*, Филиповић, М. С., „Различита етнолошка грађа” („Српски етнографски зборник” № 5), Београд: САНУ.
- Шобајић, П. (1964), *Корјенићи*, „Гласник Етнографског музеја на Цетињу” № 4, Цетиње: ЕМ на Цетињу, 103–171.

Латиница:

- ArkivPJ I–XII: Kukuljević-Sakcinski, I. (1851–75), *Arkiv za povjesnicu jugoslavensku I–*, Zagreb: Društvo za jugoslavensku povjesnicu i starine.
- Benac i dr. (1966), *Kulturna istorija BiH – od najstarijih vremena do pada ovih zemalja pod osmansku vlast*, Sarajevo: Veselin Masleša.
- Damjanović, S. (2014), *Novi filološki prinosi*, Zagreb: Matica hrvatska.
- Dedijer, V. (1987), *Vatikan i Jasenovac – dokumenti*, Београд: Рад.
- „Државни архив у Дубровнику” (RH), *Carinarnica (Dohana), Statut Carinarnice/Liber statutorum Doane 1421*.
- „Државни архив у Задру” (RH), *Venecijanski zemljišnik 1709–11*.
- Ђурђев, В. (1940), *Нешто о влашким стареšinама под турском управом*, „Гласник ЗМ БиХ” № 52 I–II, Сарајево: Државна тiskара, 4–67.
- ERHSJ I–III: Skok, P. (1971–1973), *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika I–III*, Zagreb: JAZU.
- Hafizović i dr. (2001), *Popis sandžaka Požega 1579. godine*, Osijek: DAOS.
- Hamm, J. (1974), *Staroslavenska gramatika*, Zagreb: Školska knjiga.
- Kardaš, M. (2014), *Konkordancijski rječnik ćirilčnih natpisa srednjovjekovne Bosne*, Sarajevo: Institut za jezik.
- Klaić i dr. (1954), *Historijski atlas*, Zagreb: GZ Hrvatske.
- Klaić, V. (1928), *Građa za topografiju i historiju Hlivanjske županije i grada Hlivna*, „Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu” № 1, Zagreb: Arheološki muzej u ZG, 13–24.
- Kolendić, P. (1904), *Bosančica, bosansko-hrvatska ćirilica i Dubrovčani*, „Bosanska vila” № 19/20, Sarajevo, 349–351.
- Kujundžić-Ostojić S. (2016), *Antropološka funkcija i značenje groktalica kod bačkih Bunjevaca*, Београд: FilFUB (doktorska disertacija).
- Marić, M., Šimić, M., Škegro, A. (2007), *Pop Tjehodrag i njegov natpis*, „Povijesni prilozi” № 33, 9–32.
- Mazalić, Đ. (1959), *Stare slike pravoslavne crkve u Livnu i predlog za njihovu konzervaciju i restauraciju*, „Naše starine” № 6 (VI), Sarajevo: Zavod za zaštitu spomenika BiH, 105–120.

- Miklosich, F. (1862–65), *Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum*, Vindobona (Wien): G. (W.) Braumüller.
- Nakaš, L. (2011), *Konkordancijski rječnik ćirilskih povelja srednjovjekovne Bosne*, Sarajevo: Društvo za proučavanje srednjovjekovne bosanske historije.
- Napoli, M. (2017), *Redovita poštanska marka „Arheološko blago 2017. – ploča s natpisom popa Tjehodraga (u Lištanima)”*, Mostar: Hrvatska pošta – Mostar.
- Novak, V. (1986), *Magnum crimen – pola vijeka klerikalizma u Hrvatskoj*², Beograd: RO Nova knjiga.
- Oreč, P. (1996), *Povijesno-kulturno značenje ranokršćanske crkve u Gracu kod Posušja*, „Posuški zbornik” № 1, Posušje: Matica hrvatska, 128–140.
- Peco, A. (1980), *Pregled srpskohrvatskih dijalekata*, Beograd: Naučna knjiga.
- Petrić, H. (2009), *O Kranjcima i ‘Slovincima’ ili Slavoncima (Slovincima) u Križevačkoj županiji te Varaždinskom generalatu od kraja 16. do početka 18. stoljeća*, „Cris” № 1/2009, 30–47.
- Petrić, M. (1961), *Porijeklo stanovništva Livanjskog polja*, „Glasnik ZM BiH u Sarajevu – Etnologija” № XV–XVI, Sarajevo: ZM BiH, 31–89.
- Radić, A. (1903), *Tko je spasio hrvatski narod?*, „Dom” od 3. 12. 1903.
- Sarinay, Y. (2005), 91, 164, MAD 540 ve 173 numarali Hersek, Bosna ve Izvornik livâlari icmâl, tahrîr defterleri (926–939/1520–1533), Ankara: Dizin ve Tıpkıbasım.
- Soldo, (fra-) J. (A.) (1989), *Etničke promjene i migracije stanovništva u Sinjskoj krajini krajem 17. i početkom 18. stoljeća*, „Zbornik Cetinske krajine” № 4, Sinj: KD Cetinjanin.
- Spaho, F. Dž. (1984), *Livno u ranim turskim izvorima – prilog za monografiju*, „Prilozi za orijentalnu filologiju” № 32–33, Sarajevo: Orijentalni institut u Sarajevu.
- Stepinac, A. (1941), *Okružnica zagrebačkog nadbiskupa*, „Nedjelja” № 17 od 28. 4. 1941, 3.
- Šimić, M. (2008), *Livanjski glagoljski fragment brevijara*, „Slovo” № 58.
- Šišić, F. (1920), *Pregled povijesti hrvatskoga naroda 1*, Zagreb: St. Kugli.
- Tentor, M. (1932), *Latinsko i slavensko pismo*, Zagreb: Matica hrvatska.
- Trstenjak, T. (2014), *Hrvatski katekizmi u razdoblju tridentske obnove XVI stoljeća*, „Obnovljeni život” № 69-3.
- Truhelka, Ć. (1889), *Bosančica – prinos bosanskoj paleografiji*, „Glasnik zemaljskog muzeja u BiH” № I-4, Sarajevo.
- Truhelka, Ć. (1915), *Historička podloga agrarnog pitanja u Bosni*, Sarajevo: Zemaljska štamparija.
- Vego, M. (1962–70), *Zbornik srednjovekovnih natpisa BiH I–IV*, Sarajevo: Zemaljski muzej.
- Vrdoljak, B. (2003), *Srednjovjekovni spomenici s natpisom na „Groblju Sv. Ive” u Livnu*, „Starohrvatska prosvjeta” № 30, 239–46.

Biskupija-Banjaluka (2018): *Rimokatolički župni ured Svih Svetih – Livno*, na sajtu Banjalučke (Banjolučke) biskupije: http://www.biskupija-banjaluka.org/?page_id=1821 (приступљено 15. 6. 2018.)

Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika BiH (2004): *Serbian orthodox Church of the assumption of the Holy Mother of God, together with movable property, the historic building – national monument – decision (6–10th July 2004.)*, „Official gazette of BiH” № 100/08, na sajtu Komisije/Povjerenstva za očuvanje nacionalnih spomenika BiH: http://old.kons.gov.ba/main.php?id_struct=50&lang=4&action=view&id=2485 (приступљено 15. 6. 2018)

OMLivanjska (2018): *O livanjskoj crkvi*, na sajtu удружења Срба из Ливањског поља „Огњена Марија Ливањска”: <https://omlivanjska.com/parohija-lijevanjska/parohija-lijevanjska/> (приступљено 15. 6. 2018)

SeloMiši (2018): *Crkvene prilike u livanjskom kraju do sredine 19. stoljeća*, na sajtu села Миши код Ливна: http://www.selomisi.com/index.php?option=com_content&view=article&id=261&Itemid=121 (приступљено 15. 6. 2018)